

Salmedin Mesihović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

HELENISTIČKE PROTOKOMUNISTIČKE UTOPISTIČKE IDEJE I FILOZOFSKA UČENJA

Apstrakt: Rad se bavi utopističkim idejama i filozofskim učenjima iz helenističkog historijskog razdoblja, a koja su kao posljedicu imala nastanak revolucionarnih pokreta u helenskim polisima, Rimskoj republici i orijentalnim kraljevinama. Ovi pokreti su se temeljili na zastupanju i realizaciji socijalnih reformi i širenju demokratskoga učešća masa u upravi državama. Utopističke ideje su se naslanjale na tada vrlo popularni žanr putopisnog romana, u kome se dolazi do otokā na kojima vladaju pravda, sloboda i jednakost. Filozofsko učenje koje se najviše promicalo bila je starija Stoa. Međutim, nakon završetka grakhovske revolucije i pogibije Gaja Blosija nastupa doba pragmatizacije ovih učenja kako bi se postigao određeni modus vivendi sa vladajućim elitama, poglavito u okvirima Rimske republike koja je postala hegemon euromediterranskog područja.

Ključne riječi: Antički utopizam, Stoici, Antičke demokratske ideje, Antičke socijalne ideje

Abstract: The paper explores utopian ideas and philosophical doctrines of the Hellenistic historical period, which resulted in the emergence of revolutionary movements in the Hellenic poleis, the Roman Republic and Oriental kingdoms. These movements were based on the advocacy and realisation of social reforms and the expansion of democratic participation of the masses in the administration of states. Utopian ideas

leaned on at the time very popular genre of travelogue novel that describes an arrival to the island governed by justice, freedom and equality. The philosophical doctrine that promoted these ideas the most was the older Stoa. However, after the end of the Gracchi revolution and the death of Gaius Blossius, an era of pragmatism of these doctrines had emerged in order to achieve a certain modus vivendi with the ruling elites, particularly within the Roman Republic which had become the hegemon of the Euro-Mediterranean area.

Keywords: *Ancient utopianism, Stoics, Ancient democratic ideas, Ancient social ideas*

Ἔλεγε δὲ μηδὲν εἶναι τῆς οἰήσεως ἀλλοτριώτερον πρὸς
κατάληψιν τῶν ἐπιστημῶν, μηδενὸς θ' ἡμᾶς

(“Govorio je da za shvatanje nauke nije ništa nepodesnije od
uobraženosti, i da nam ništa nije potrebije od vremena.”)

Diogen Laertije (VII, 23) o Zenonu iz Kitiona,
osnivaču stoičke filozofske škole

Helenističko razdoblje euromediteranskog civilizacijskog razvitka može se smatrati jednom od najdinamičnijih epoha u svakom pogledu. To nije samo razdoblje u kojemu su se helenske, makedonske, dijadoške, rimsko-republikanske i kartaginske armije kretale po jednom golemom kopnenom i morskom prostranstvu nego je helenizam otvorio mogućnosti i za mnoge djelatnosti što su ne samo širile civilizacijske vidike nego su se i značajno oplemenjivale. Tako su na prostoru od Heraklovih stubova pa sve do Baktrije u dubini središnje Azije cirkulirali, miješali se i prožimali ljudi, zajednice, narodi, najrazličitije kulturne tekovine, politička, ekonomska, vjerska, religijska i filozofska shvatanja (nerijetko u sinkretiziranim formama), nova dostignuća, tehnologije, ekonomski potencijali i posebno ideje. U helenističkom svijetu je bilo vrlo izraženo zanimanje za daleke zemlje, putovanja i geografska otkrića. Helenistički svijet je donio oslobađanje i od okova višemilenijumskog orijentalnog despotizma i od stega helenske ljubomorne samodopadnosti. To doba, u kojem se ideološki dogmatizam povlačio pred eklekticizmom, je bilo i plodno tlo za rađanje i razvijanje novih ideja.

Međutim, dinamičnost helenizma je donosila i određene probleme. U prvom redu to je bila skoro kronična pogibelj ratovanja, koja će se tek početi umirivati kada Republika ostvari svoju hegemoniju na Mediteranu. Ratovi su u velikoj mjeri utjecali i na otežavanje ili bar preusmjeravanje ekonomskim aktivnosti običnog stanovništva i dovodili do porasta broja robova. Pored ratova, helenističko doba je obilježeno općenitim padom sigurnosti u svakom pogledu, od one osobne i kolektivne, pa do ekonomske/privredne i socijalne.

Novi privredni uvjeti nastali u helenističko doba, koji su mogli biti pravilno usmjeravani i razvijani, su često zloupotrebljavani od elita koje su kontrolirale državne, društvene, ekonomske i religijske institucije i strukture. Naravno da je to dovodilo do kriza koje su iznutra uništavale pojedine države, što je kao posljedicu imalo i otvaranje poglavlja klasnih, staleških, frakcijskih/stranačkih i građanskih sukoba pa i ratova. Ekonomske krize, praćene socijalnim raslojavanjem, siromašenjem, pauperizacijom običnog stanovništva, slomom sitnog i srednjeg seljaštva koje je u predindustrijskim društvima imalo ulogu neke vrste “srednje klase”, opadanje prirodnog priraštaja slobodnog stanovništva i kriza političkog poretka sustava helenskog polisa, su prirodno uzrokovale to da se kreiraju ideje i rješenja koji bi išli ka eliminiranju i uzroka i posljedica krize ili bar nadanja i utjehe u nekim utopističkim djelima u kojima bi se izražavala čežnja za imaginarnim pravednim svijetom, u kome nema iskorištavanja, rata i siromaštva. Iz tih utopija ili ideja bi onda proizlazili i pokreti koji bi preuzimali na sebe ostvarivanje idejnih rješenja u praktičnom političkom miljeu.

Zakoni i ustavna uređenja koja su održavala političku, socijalnu i ekonomsku stabilnost, te ravnotežu između različitih klasa, staleža, institucija i interesa, su u novonastalim okolnostima razvitka doživljavali teška iskušenja. U pojedinim državama prenebregavanje i zaobilaženje, pa nekada i očito nipodaštavanje tih stabilizirajućih i amortizirajućih faktora, čak i iako su bili oficijelno još uvijek važeći, su dovodili samo do pojačanja efekata krize. Ali postojanje tih zakona i ustavnih rješenja, bez obzira na to koliko bili formalni, služilo je često i kao pokriće za akcije nastalih socijalnih i demokratskih pokreta.

Ovi pokreti su mogli imati različite karaktere, od onih koji su bili prilično umjereni, pa sve do onih koji su bili prilično radikalni ili utopijski, a sve u spektru socijalnih i demokratskih formacija. Najizražajniji i do danas najpoznatiji socijalni i demokratski, revolucionarni i staleški pokreti u III. i II. st. pr. n. e. su bili: protokomunistički eksperimenti u Lakedemonskoj državi za vrijeme kraljeva Agisa IV. i Kleomena III., I. sicilski ustanak robova, pokret braće Grakh i nastanak popularske frakcije, Aristonikov rat, II. sicilski ustanak robova.

Niz tih socijalnih i demokratskih pokreta u mediteranskom svijetu u toku III. i II. st. pr. n. e., bez obzira na konkretne razloge koji su ih uzrokovali, morali su imati i određenu idejnu i ideološku podlogu na kojoj su se razvili i iz koje su crpili svoju motivaciju. Sve te mnogobrojne ideje bi se mogle sistematizirati u dvije glavne skupine:

I. Utopijska djela, često prožeta i mističkim, fikcijskim ili metafizičkim sadržajem u formi putopisnog romana ili običnog putopisa. Potrebno je istaći da je ovaj tip, i pored nesumnjivo utopijskog karaktera, mogao itekako podstaći na snažnu revolucionarnu aktivnost.

II. Određena filozofska učenja koja su se razvijala i širila slično razvijanju i širenju raznoraznih socijalističkih, komunističkih i drugih ljevičarskih ideja, ideologija i tendencija u novom i modernom svijetu.

I. Utopijska djela

Utopizam i nostalgična shvatanja imali su i imaju u cjelokupnoj ljudskoj kulturi značajno mjesto. U tome izuzetak nisu bili ni helenski i helenistički svijet, u kojem su se nostalgičnost i utopizam uspjeli oblikovati unutar ideoloških i religijskih okvira i struktura. Nostalgičnost je uvijek povezivana sa nekadašnjim, davno prošlim dobom, kao što su bili Hesiodovo “Zlatno doba”, vrijeme kada je Kron/Saturn vladao, razdoblje koje je prethodilo Pandorinom otvaranju kutije. Utopizam je često povezan s opisima dalekih zemalja (npr. “na krajevima svijeta”), narodima koji u njima žive i putovanjima u te zemlje (Hiperbojci, mit o Atlantidi, Meropski kontinent koji spominje Teopomp), životopisi legendarnih herosa, filozofa, putnika, mudraca (npr. filozof Anarharsis iz Skitije). Ono što je zajedničko i nostalgičnosti i utopizmu jeste fikcija zadovoljnog života u nekom protokomunističkom društvu, nekoj verziji “raja na Zemlji”. Te nostalgične i utopijske ideje su ustvari bile na neki način ispušni ventil za nagomilane frustracije i probleme svakidašnjeg života, posebno u nestabilnim, ratnim, kriznim, sumornim i turbulentnim vremenima i zajednicama s izraženim staleškim, klasnim, socijalnim i političkim nabojevima.

Za našu temu dva su utopijska djela, nastala u helenističko doba, imala značajnu ulogu u utjecaju na socijalne i radikalnodemokratske pokrete III. i II. st. pr. n. e., i to fikcijski opisi putovanja od Evemera i Jambula. Nažalost, djela navedenih autora u svojoj originalnoj verziji su nestala i sačuvani su samo ekcerpti i fragmenti kod kasnijih pisaca.

- a) Euemer ili Evemer ili Euhemer¹ (Εὐήμερος, “Sretni”; djelovao na kraju IV. i početku III. st. pr. n. e.), porijeklom Mesenjanin (nejasno je li iz peloponske Mesenije ili iz sicilske Mesene; druga opcija je vjerojatnija)², je bio ranohelenistički pisac, mitograf, filozof, historičar na dvoru Kasandera, jednog od dijadoha. On se nalazio pod značajnim utjecajem Kirenske filozofske škole³, koja je još prije njegovog vremena bila poznata po promoviranju skepticizma u stvarima koje su bile povezane sa religijom.

Početak III. st. pr. n. e. Evemer je napisao svoje glavno djelo “+Hera... jAnagraphv” – “Sveta historija” ili “Sveti zapisi” u devet knjiga. Evemerovo djelo ima politički i ideološki cilj, a metode koje se koriste zasnivaju se na kombiniranju elemenata putopisa, istraživanja nepoznatog (u konkretnom slučaju zemljopisnog karaktera), fikcije, filozofskih smjernica i utopizma. Kao što je već rečeno, na veliku žalost, njegovo djelo nije ostalo sačuvano u svome osnovnom obliku, nego samo u vidu fragmenata ili ekscerpta kod nekih klasičnoantičkih i ranokršćanskih pisaca, kao što su Diodor, Laktancije, Eusebije, Augustin. Ranokršćanski pisci su koristili Evemerovo djelo u svrhu svoje propagandne aktivnosti kojom su željeli pokazati inferiornost “paganskih” božanstava u odnosu na abrahamističku religioznost, jer je Evemer zastupao tezu da su drevni bogovi ustvari nekada bili kraljevi, heroji, ratnici, osvajači, pronalazači i inovatori, neki dobrotvori za svoje zajednice ili čovječanstvo, pa su s vremenom postali objekat poštovanja, obožavanja i na kraju deifikacije.⁴ Evemerova metoda interpretacije mitova je bila u skladu sa helenističkom praksom objašnjavanja religijskih ubjeđenja i mitologije

¹ O njemu v. Smith, W., 1849: II, 83–84; PWRE, 1907, VI. 1, col. 952–972; Brown, 1946; Spyridakis, 1968; Angelis – Garstad, 2006; Pinheiro, 2006.

² Pored teze o njegovom mesenskom porijeklu, u literarnim vrelima se spominju i Agrigent, Tegeja u Arkadiji i otok Kos kao njegovo rodno mjesto. O Evemerovom rodnom mjestu i porijeklu v. *Polyb.* XXXIV, 5 (*apud Strab.* II, 4, 2), *Diod.* VI, 1, 1; *Plutar. Moralia, Is. et Os*, 23; *Pseudo – Plutar. Plac. Phil.*; *Athen.* XV, 658; *Lactant. Div. Inst. (de Fals. Relig.)*, I, 11; *Arnob. Adv. Gent.* IV, 15.

³ O ovoj filozofskoj školi v. Đurić, 1976: 302–313.

⁴ Pravac u razumijevanju mitološkog fenomena koji zastupa tezu prema kojoj se mnogi mitovi i božanske, polubožanske i ljudske osobnosti u njima mogu povezati na neki način sa stvarnim povijesnim dešavanjima i ličnostima se naziva euhemerizam/evemerizam, i to upravo po Evemeru. Po tome shvatanju “racionaliziranja mitova” i “historijske interpretacije mitova” stvarni povijesni fenomeni iz davnine su s vremenom i uslijed historijskog razvitka i niza okolnosti u značajnoj mjeri bili izmijenjeni, “iskvarivani” ili preuveličavani, ili bi dobijali i značajne metafizičke i legendarne elemente. I tako bi onda nastajali mitovi koji su nam poznati preko kolektivnog sjećanja Helena u klasičnoj i helenističkoj epohi. Po toj tezi, mitovi bi bili samo “maskirana povijest”.

prirodnim poretkom. Zbog svoga sadržaja, stila i poruke, Evemerovo djelo je bilo popularno u helenističkom i rimskom svijetu te je veoma mnogo utjecalo na kasnije pisce (uključujući i historičare) koji su se bavili prezentiranjem i interpretacijom drevnih mitova, legendi i tradicije. “Sveta historija” je i rano prevedena na latinski jezik, a preveo ju je Enije (*Ennius*). Ovaj prijevod je izgubljen, ali je Laktancije uključio značajne reference Enijevog prijevoda u prvu knjigu djela *Divine Institutes*.⁵

Evemerovo djelo je urađeno u formi fikcionaliziranog putopisa koji ima prepoznatljive odlike filozofskog romana, a u kojem se otkrivaju pseudohistorijski podaci. Evemer tako tvrdi da je (po zahtjevu Kasandera) putovao duž Crvenog mora, i od Arabije do jedne otočne skupine. Na jednom od tih otoka, po imenu Panheja, se nalazilo utopijsko, idealističko društvo. Po povratku je napisao “Svetu historiju” u kojoj je opisao svoje putovanje. Sam naziv svoga djela je namjenski uzet. U staroj Heladi, u hramovima je postojao veliki broj natpisa na stubovima i zidovima koji su se zvali *ajnagrafaiv*. Sam Evemer je navodno informacije za ključne teze u svome djelu dobio iz ove vrste javnih dokumenata, a na koje je nailazio prilikom putovanja na te daleke otoke.

Diodor (u svome djelu Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη: “Historijska biblioteka”) spominje, parafrazira i u određenim dijelovima ekscerpira Evemera i njegovo djelo u svojoj V. knjizi (poglavlja 41–46) kada govori o Arabiji i otocima koji se pružaju od ovoga poluotoka u Indijski okean. Tako se spominje Sveti otok (Ἱερά: Hiera, širine oko 200 stadija), na kojem nije dozvoljeno sahranjivanje mrtvih, i nasuprot njemu (7 stadija udaljen) otok na koji se odnose tijela mrtvih. Otok Hiera je u Diodorovo doba obilno proizvodio tamjan, a imao je značajnu količinu i smirne i svake druge mirisne tvari. Diodor zatim spominje drugi veliki otok (V, 42, 3–5):

ἔστι δὲ καὶ ἄλλη νῆσος μεγάλη, τῆς προειρημένης ἀπέχουσα σταδίουσ τριάκοντα, εἰς τὸ πρὸς ἕω μέρος τοῦ ὠκεανοῦ κειμένη, τῷ μήκει πολλῶν τινῶν σταδίων: ἀπὸ γὰρ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἀνήκοντος ἀκρωτηρίου φασι θεωρεῖσθαι τὴν Ἰνδικὴν ἀέριον διὰ τὸ μέγεθος τοῦ διαστήματος. ἔχει δ' ἡ Παγχαία κατ' αὐτὴν πολλὰ τῆς ἱστορικῆς ἀναγραφῆς ἄξια. κατοικοῦσι δ' αὐτὴν αὐτόχθονες μὲν οἱ Παγχαῖοι λεγόμενοι, ἐπήλυδες δ' Ὠκεανῖται καὶ Ἰνδοὶ καὶ Σκύθαι καὶ Κρήτες. πόλις δ' ἔστιν ἀξιόλογος ἐν αὐτῇ, προσαγορευομένη μὲν Πανάρα, εὐδαιμονία δὲ διαφέρουσα. οἱ δὲ ταύτην οἰκοῦντες καλοῦνται μὲν ἰκέται τοῦ Διὸς τοῦ Τριφυλίου, μόνοι δ' εἰσὶ τῶν τὴν Παγχαίαν χώραν οἰκούντων αὐτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι. ἄρχοντας δὲ καθιστᾶσι κατ' ἐνιαυτὸν τρεῖς: οὗτοι δὲ θανάτου μὲν οὐκ εἰσὶ κύριοι, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα διακρίνουσι: καὶ αὐτοὶ δὲ

⁵ *Lactan. Div. inst.* I, 11, 13, 14.

οὔτοι τὰ μέγιστα ἐπὶ τοὺς ἱερεῖς ἀναφέρουσιν. ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς πόλεως ἀπέχει σταδίου ὡς ἐξήκοντα ἱερὸν Διὸς Τριφυλίου...

(“I ima još jedan veliki otok, 30 stadija udaljen od onoga koji smo spomenuli, koji se nalazi u okeanu prema istoku i dug je mnogo stadija. Govori se da se sa njegovog rta, koji se proteže prema istoku, može vidjeti Indija, nejasno zbog svoje velike udaljenosti. Što se tiče same Panheje, otok posjeduje mnoge stvari koje zaslužuju da budu zabilježene u historiji. On je naseljen ljudima koji potječu sa njegovog tla /misli se da su oni domoroci, a ne doseljenici, op. S. M./, zvanani Panhejci, i tamo su stranci: Okeaniti, Indijci, Skiti i Krećani. Postoji također i značajan grad na otoku, zvan Panara, koji uživa neuobičajenu sreću. Njegovi građani se zovu ‘Molitelji Zeusa Triflija’⁶ i oni su jedini stanovnici panhejske zemlje koji žive u skladu sa zakonima koje su sami stvorili i nemaju kralja nad sobom. Svake godine oni biraju tri glavna upravitelja. Oni nemaju autoritet za smrtne kazne, ali donose presude u svim ostalim stvarima. Najznačajnije poslove oni sami od sebe prenose na svećenike. Nekih 60 stadija udaljeno od grada Panara je hram Zeusa Triflija...”)

Nadalje se opisuje monumentalni hram Zeusa Triflija od bijeloga mramora, koji je drevnog porijekla i situiran je na skoro rajskoj poziciji, sa blagodatima mnogobrojnih resursa. Inače se i sam otok opisuje kao bogat florom i faunom, s obiljem resursa. Tu se nalazi i rijeka koja se zove “Voda od Sunca” (...ὀνομάζεται δ’ ὁ ποταμὸς οὗτος ἡλίου ὕδωρ...). U tekstu opisa otoka govori se da su bogovi nekad bili istaknuti pojedinci, pa je tako u drevnim vremenima Uran bio kralj “naseljenog svijeta”. Tu je bila i jedna planina koja je bila sveta za bogove i koja se zvala “Uranov tron”, a kasnije se počela zvati Trifilijski Olimp jer je stanovništvo koje je bilo naseljeno oko nje bilo sastavljeno od tri naroda: Panhejci, Okeaniti i Doiani. Amon je bio odgovoran za protjerivanje naroda Doiana. Pored Panare, postoje još tri bitna grada: Hirakija, Dalis i Okeanis. U nastavku se navodi sljedeće (V, 45, 3–5) o stanovnicima otoka:

εἶναι δὲ τοὺς ἄνδρας πολεμικοὺς καὶ ἄρμασι χρῆσθαι κατὰ τὰς μάχας ἀρχαϊκῶς. τὴν δ’ ὅλην πολιτείαν ἔχουσι τριμερῆ, καὶ πρῶτον ὑπάρχει μέρος παρ’ αὐτοῖς τὸ τῶν ἱερέων, προσκειμένων αὐτοῖς τῶν τεχνιτῶν, δευτέρα δὲ μερὶς ὑπάρχει τῶν γεωργῶν, τρίτη δὲ τῶν στρατιωτῶν, προστιθεμένων τῶν νομέων. οἱ μὲν οὖν ἱερεῖς τῶν ἀπάντων ἦσαν ἡγεμόνες, τὰς τε τῶν ἀμφισβητήσεων κρίσεις ποιοῦμενοι καὶ τῶν ἄλλων τῶν δημοσίου πραττομένων κύριοι: οἱ δὲ γεωργοὶ τὴν γῆν ἐργαζόμενοι τοὺς καρποὺς ἀναφέρουσιν εἰς τὸ κοινόν, καὶ ὅστις ἂν αὐτῶν δοκῆ μάλιστα γεγεωργηκέναι, λαμβάνει γέρας ἐξαιρετον ἐν τῇ διαιρέσει τῶν καρπῶν, κριθεὶς ὑπὸ τῶν ἱερέων ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος καὶ οἱ λοιποὶ

⁶ Bukvalno prevedeno: “Zeus od tri file (plemena).”

μέχρι δέκα, προτροπῆς ἕνεκα τῶν ἄλλων. παραπλησίως δὲ τούτοις καὶ οἱ νομεῖς τὰ τε ἱερεῖα καὶ τἄλλα παραδιδόασιν εἰς τὸ δημόσιον, τὰ μὲν ἀριθμῶ, τὰ δὲ σταθμῶ, μετὰ πάσης ἀκριβείας. καθόλου γὰρ οὐδὲν ἔστιν ἰδίᾳ κτήσασθαι πλὴν οἰκίας καὶ κήπου, πάντα δὲ τὰ γεννήματα καὶ τὰς προσόδους οἱ ἱερεῖς παραλαμβάνοντες τὸ ἐπιβάλλον ἑκάστῳ δικαίως ἀπονέμουσι, τοῖς δ' ἱερεῦσι μόνοις δίδονται διπλάσιον.

(“Ljudi su ratoborni i koriste borbene kočije u bici po starinskom načinu. Cjelokupno građanstvo Panhejaca je podijeljeno u tri ‘staleža’: prvi ‘stalež’, među njima je onaj od svećenika, kojem su pridružene zanatlije, drugi se sastoji od zemljoradnika, i treći je onaj sastavljen od vojnika kojima su dodani pastiri. Svećenici služe kao vođe u svim stvarima, donoseći odluke u svim pravnim sporovima, i imaju konačni autoritet u svim ostalim stvarima koje se tiču zajednice. I zemljoradnici koji se bave obradom zemlje donose plodove u zajedničku ostavu, a onaj među njima za kojeg se misli da je bio najbolji zemljoradnik prima specijalnu nagradu kada se plodovi razdjeljuju. Svećenici odlučuju ko je prvi, ko drugi, i tako po redu do desetog, a to se radi kako bi se podstakao ostatak /na veći i bolji rad i učinak, op. S. M./ Na sličan način i pastiri ostavljaju žrtvene životinje i druge /životinje, op. S. M./ u državnu riznicu, sa svom preciznošću, neke po broju i neke po težini. Uopće govoreći, nema nijedne stvari izuzev doma i vrta koju čovjek može posjedovati /kao svoju privatnu imovinu, op. S. M./, nego su svi proizvodi i prihodi uzeti od svećenika koji ih pravedno razdjeljuju svakome čovjeku, a samo je svećenicima dato dvostruko.”)

Diodor nešto kasnije nastavlja (V, 46, 1):

οἱ δὲ στρατιῶται λαμβάνοντες τὰς μεμερισμένας συντάξεις φυλάττουσι τὴν χώραν, διειληφότες ὄχυρώμασι καὶ παρεμβολαῖς: ἔστι γὰρ τι μέρος τῆς χώρας ἔχον ληστήρια θρασέων καὶ παρανόμων ἀνθρώπων, οἱ τοὺς γεωργοὺς ἐνεδρεῦοντες πολέμοις τούτους.

(“Vojnici primaju platu koja im je odmjerena, a zauzvrat štite zemlju preko utvrda i postaja postavljenih po određenim udaljenosti. Ima jedan dio zemlje koji je prepun razbojničkih bandi sastavljenih od bestidnih i razularenih ljudi što vrebaju farmere i napadaju ih.”)

Zatim se govori o svećenicima koji daleko nadmašuju ostale u luksuzu i u svakoj drugoj prefinjenosti i eleganciji njihovog načina života. Njihova odjeća je od lana, posebno čista i mehka, a ponekad oni nose odjeću od najmekše vune, ukrašavaju kosu, nose raznobojne sandale i imaju zlatni nakit. Njihova dužnost su molitve i himne bogovima. Ova zemlja posjeduje i bogate rudnike metala, ali je zabranjeno njihovo iznošenje s otoka. Niti mogu svećenici iz bilo kojega razloga napustiti svetu zemlju, a ako neko od njih to učini, svako ga može ubiti. Euhemer/Evemer je ustvari u svojoj literarnoj fikciji, koja je zapravo politički utopistički

projekt, predstavio neku vrstu raja na zemlji, zemlju sa bogatim resursima, stabilnim ekonomskim, političkim i društvenim sustavom u kojem se ne nailazi na trag ustaljenih državnih uređenja, pa samim tim ni same države kao takve.

Ovaj Evemerov opis, koji prenosi Diodor, neodoljivo podsjeća na sovjetsku, staljinističku teoriju prema kojoj su poljoprivrednici ustrojeni u sovhoze i kolhoze. Evemerovi “panhejski svećenici” (koji uključuju i intelektualni sloj i mudrace) s obrtnicima (u koje su sigurno uključeni i umjetnici) odgovaraju svemoćnoj vladajućoj nomenklaturi i državnoj birokratiji, jer se uprava zasniva na načelima posvećene elite. Vojnici bi odgovarali čekistima koji sve to nadgledaju i čuvaju. Kao što je Evemer zamišljao idealni poredak, slično je utopistički i teorijski zamišljao i onaj staljinistički aparat koji je preuzeo vlast u Sovjetskom savezu u godinama nakon smrti Lenjina. Naravno, teorija se u praktičnoj realizaciji staljinističkog režima pokazala u svojoj razaračkoj suprotnosti. To što je Evemer u klasičnohistorijskoj literaturi figurirao i kao neki “ateista”, zbog svoje teorije o bogovima koji su nekada bili smrtnici pa su historijskim procesom postali božanstva oko kojih je izgrađena religija, imalo je sličnosti sa staljinističkim poretkom (bar do svoga pomirenja sa Pravoslavnom crkvom).

Diodor je i u svojoj šestoj knjizi, kada je govorio o mitologiji, ekscerpirao Evemerovu “Svetu historiju”. Međutim, ova knjiga Diodorove “Historijske biblioteke” nije sačuvana u svojoj originaloj formi, ali je njegove izvatke iz Evemerovog djela citirao Eusebije u svome djelu *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ (Praeparatio evangelica)*, najviše poradi svoje antipaganske propagande. Eusebije je želio iskoristiti evemerizam kako bi obesmislio Olimpijski panteon i neabrahamističke religijske predstave, ponavljajući da su bogovi bili zemaljska bića na koja su s vremenom prikačena božanska svojstva. Tako se prenosi da je Evemer, koji je bio prijatelj kralja Kasandera što mu je naložio da ide na udaljeno putovanje, zapisao da je putovao južno sve do Okeana. Danima je putovao od “Sretne Arabije” (današnji Jemen) do grupe otoka, od kojih jedan otok nosi ime Panheja.

b) Jambul⁷ (Ἰάμβουλος) je bio helenski autor koji je napisao fiksijsko djelo putopisno-utopističkog karaktera. Ni to djelo nije sačuvano u originalnoj formi, nego su poznati njegovi ekscerpti i fragmenti kod kasnijih antičkih pisaca, posebno kod Diodora koji opisuje njegovo navodno putovanje. Lukijan u uvodu svoje “Istinite priče” (najranijeg poznatog djela naučno-fantastične fikcije) navodi Jambula kao inspiraciju.

⁷ O njemu v. Smith, W., 1849: II, 550; PWRE, 1914, IX, 1, col. 681–683; Rose, 1939; Winston, 1976; Robbio, 2010.

Diodor u svojoj II. knjizi (55–60) prenosi, kako kaže kratki izvještaj, o jednom otoku otkrivenom na jugu Okeana. Za otkriće i opis toga otoka on se poziva na dogodovštine izvjesnog Jambula, koji je od djetinjstva bio posvećen stjecanju obrazovanja, te se nakon smrti oca, koji je bio trgovac, i sam prihvatio toga posla. Dok je bio na jednom kopnenom putovanju u Arabiji, zajedno je sa svojim saputnicima zarobljen. Kada su zatočeni, on i još jedan saputnik su bili određeni da budu pastiri – robovi, a nešto kasnije su njih dvojicu zarobili Etiopljani i odveli ih na etiopsku obalu. Oni su bili oteți radi toga jer su kao stranci mogli utjecati na pročišćenje zemlje. Etiopljani koji su živjeli na tome području imali su jedan drevni običaj – izgradili bi brod koji je dovoljne veličine i prilično jake građe kako bi izdržao oluje na otvorenom moru, a kojim su dvojica ljudi mogli lako rukovati. Brod se napuni zalihama dovoljnim za dvojicu ljudi za šest mjeseci i onda se ta dvojica ukrcaju na brod, te im se naredi da otplove tamo gdje je proročište određilo. Tako su i Jambul i njegov saputnik ukrcani na taj brod sa naređenjem da plove prema jugu. Rečeno im je da će tako njih dvojica doći do jednog sretnog otoka i do ljudi časnog karaktera, a među njima će oni voditi blagoslovljen život. Pojašnjeno im je da, ako oni koje su oni poslali na more stignu do toga otoka, na sličan način bi i njihov narod, tj. Etiopljani, iz toga područja uživao mir i sretan život u svakome pogledu kroz narednih šest stotina godina. Ali, ako bi se oni zbog veličine okeana vratili, pretrpjat će teške kazne. Nakon što su Etiopljani održali veliku obrednu manifestaciju, oni su Jambula i njegovog saputnika poslali na otvoreno more. Nakon što su prešli velika morska prostranstva, njih dvojica su uspjeli doći do otoka na koji su ih Etiopljani poslali. Taj otok je okruglog oblika i s obimom od oko 5.000 stadija. Domoroci su njih dvojicu tretirali sa poštovanjem i dijelili su s njima namirnice. Stanovnici ovoga otoka se i po svome fizičkom izgledu i po svome držanju razlikuju od drugih ljudi. Jambul ih je opisao kao neku vrlo razvijenu, vrlo lijepu rasu ljudi sa specifičnim sposobnostima. I klima na otoku je veoma umjerena, a njegovi stanovnici ne trpe ni žegu ni hladnoću. Dan je uvijek iste dužine kao i noć. Plodovi na ovome otoku dozrijevaju u toku cijele godine. Otok obiluje i izvorima vode. Otočani žive u skupinama koje su bazirane na srodstvu i političkim organizacijama, a zajedno je okupljeno ne više od 400 srodnika. Pošto je zemlja plodna a klima umjerena, hrana je proizvedena u većim količinama nego što zadovoljavaju njihove potrebe. Domoroci su posvećeni svakoj vrsti učenja, posebno astrologiji, a koriste alfabetsko pismo. Oni dugo žive, čak do dobi od 150 godina i veći dio života nisu bolesni. Svaki od njih koji bi bio bogalj ili bi patio od neke fizičke slabosti morao bi, prema njihovom zakonu, izvršiti samoubistvo. Isto tako, među njima ima zakon po kojem oni treba da žive samo propisani broj godina, a na kraju toga perioda oni moraju izvršiti samoubistvo na jedan čudan način.

Diodor prenosi (58, 1):

58, 1: γυναῖκας δὲ μὴ γαμεῖν, ἀλλὰ κοινὰς ἔχειν, καὶ τοὺς γεννηθέντας παῖδας ὡς κοινούς τρέφοντας ἐπ' ἴσης ἀγαπᾶν: νηπίων δ' ὄντων αὐτῶν πολλάκις τὰς τρεφούσας διαλλάττειν τὰ βρέφη, ὅπως μὴδ' αἱ μητέρες ἐπιγινώσκωσι τοὺς ἰδίους. διόπερ μηδεμιᾶς παρ' αὐτοῖς γινομένης φιλοτιμίας ἀστασιάστους καὶ τὴν ὁμόνοιαν περὶ πλείστου ποιουμένους διατελεῖν... 58, 6: ἐκάστου δὲ συστήματος ὁ πρεσβύτερος αἰεὶ τὴν ἡγεμονίαν ἔχει, καθάπερ τις βασιλεὺς, καὶ τοῦτ' πάντες πείθονται: ὅταν δ' ὁ πρῶτος τελέσας τὰ ἑκατὸν καὶ πενήτηκοντα ἔτη κατὰ τὸν νόμον ἀπαλλάξῃ ἑαυτὸν τοῦ ζῆν, ὁ μετὰ τοῦτον πρεσβύτατος διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν.

(“58, 1: Rečeno im je da se oni ne žene, nego zajednički posjeduju djecu i brinu se o djeci koja su rođena kao da pripadaju svima, i oni ih vole jednako. Dok su djeca mala, oni koje doje bebe često ih izmjenjuju tako da čak ni majke ne znaju svoje potomstvo. Shodno tome, jer ne postoji suparništvo među njima, oni nikada nisu iskusili građanske nemire i nikada ne prestaju cijiniti unutarnju harmoniju kao najveću vrijednost... 58, 6: U svakoj skupini najstariji čovjek redovno obnaša vodstvo, kao da je on neka vrsta kralja, i njega poštuju svi ostali članovi /skupine, op. S. M./. I kada takav vladar učini kraj svome životu, u skladu sa zakonom, nakon završetka njegove 150. godine sljedeći najstariji nasljeđuje vodstvo.”)

Diodor prenosi Jambulove riječi da domoroci, iako imaju obilje na raspolaganju, prakticiraju jednostavnost te za hranu uzimaju samo ono što je dovoljno za njihove potrebe. Njima je propisano kada koju vrstu i koju količinu hrane mogu uzimati. Tako je određeno da na utvrđene dane smiju jesti jedanput ribu, drugi put ptice, nekada meso kopnenih životinja, nekada masline i najjednostavnije priloge. Diodor prenosi (59, 6–7):

ἐναλλάξ δὲ αὐτοὺς τοὺς μὲν ἀλλήλοις διακονεῖν, τοὺς δὲ ἀλιεύειν, τοὺς δὲ περὶ τὰς τέχνας εἶναι, ἄλλους δὲ περὶ ἄλλα τῶν χρησίμων ἀσχολεῖσθαι, τοὺς δ' ἐκ περιόδου κυκλικῆς λειτουργεῖν, πλὴν τῶν ἤδη γεγηρακότων. ἐν τε ταῖς ἑορταῖς καὶ ταῖς εὐωχίαις λέγεσθαι τε καὶ ᾄδεσθαι παρ' αὐτοῖς εἰς τοὺς θεοὺς ὕμνους καὶ ἐγκώμια, μάλιστα δὲ εἰς τὸν ἥλιον, οὗ τὰς τε νήσους καὶ ἑαυτοὺς προσαγορεύουσι.

(“Oni se također smjenjuju kako bi pomagali jedni druge, neki od njih su u ribolovu, drugi se bave obrtima, ostali se bave drugim korisnim poslovima, i još neki, izuzimajući one koji su ušli u duboku starost, obavljaju poslove grupe u konačnom ciklusu. Na praznicima i svetkovinama koje se održavaju među njima oni izgovaraju i pjevaju himne i glasne pohvale u čast bogovima, posebno u čast Sunca⁸, po kojem oni imenuju i otoke i sebe.”)

⁸ Drugi po redu šolijarh stoičke filozofske škole je tvrdio da je Sunce vladajuća sila neba. *Cic. De Natura Deorum*, II. 15; *Diog. Laërt.* VII, 139.

Nakon što je ostao sedam godina među njima, Jambul i njegov saputnik su bili protjerani jer su bili zločinci odgojeni u zlim navikama. Brod sa njima dvojicom se nakon plovidbe nasukao na obali Indije. Jambulov saputnik je poginuo u talasima, dok se Jambul uspio spasiti i doći do obližnjeg sela. Nakon što je srdačno primljen kod Indijaca, Jambul se sigurno vratio u Heladu. On je svoje putovanje i doživljaje zapisao.

Na osnovi onoga što je Diodor prenio iz Jambulovog djela, ovaj je opisao jedno utopijsko društvo na “Otocima Sunca” i među “djecom, narodom Sunca”. Tu je sve, apsolutno sve, zajedničko i nema nikakve državne strukture niti državnih institucija, državnih prava i državnih obaveza. Čak ni porodica kao društvena jezgra ne postoji, a odgoj i podizanje djece je povjereno zajednici. Ljudi su odgojeni da poštuju jedni druge i pomažu jedni drugima. Na “Otocima Sunca” nema robova niti bilo kakvog iskorištavanja ljudi. Nema ni hramova ni profesionalnog svećenstva. A iako imaju svega u obilju, domoroci iz “naroda Sunca” vole jednostavnost i umjerenost i odbijaju luksuz i uživanje. Oni žive u skladu sa prirodom i ne uništavaju je. Jambulovi “Otoci Sunca” su još više utopistički nego što je to Evemerova Panheja. Ideja o utopijskoj zemlji posvećenoj Suncu, sa društvenim, ekonomskim i kulturnim uređenjem apsolutnog komunizma, se održavala prilično dugo i imala je veliki utjecaj i na kasnije utopističke i idealističke pisce, kao i političke ideologe te radikalne socijalne i demokratske pokrete koji su nastajali u antičkom i medievalnom periodu.

II. Filozofska učenja

ἔκτισας αὐτάρκειαν, ἀφεις κενεαυχέα πλοῦτον, Ζήνων, σὺν πολιῶν σεμνὸς ἐπισκυνίῳ: ἄρσενα γὰρ λόγον εὗρες, ἐνηθλήσω δὲ προνοία αἴρεσιν, ἀτρέστου ματέρ' ἑλευθερίας: εἰ δὲ πάτρα Φοίνισσα, τίς ὁ φθόνος; οὐ καὶ ὁ Κάδμος κείνος, ἀφ' οὗ γραπτὰν Ἑλλάς ἔχει σελίδα.

(“Ostvario si umjerenost odrekavši se hvalisavog bogatstva, Zenone, dostojanstvo i ozbiljnost ti se ocrtavaju na čelu. Nauku muževnosti si pronašao i neumornim radom i velikim naporom stvorio si **novu školu, majku neustrašive slobode**. A ako ti je otadžbina Fenikija, zašto da ti se to uzme kao zlo? Zar i sam Kadmo nije došao odande, od kojeg je Helada dobila knjige i pismo?”)

Diogen Laertije (VII, 30) prenosi epigram koji je napisao stoik Zenodot, učenik Diogenov (Anth. Pal, VII, 117).

U klasičnoj helensko-rimskoj civilizaciji filozofija se uvijek bavila političkom teorijom i praksom, društvenim, socijalnim i ekonomskim uređenjem i ustavnim rješenjima. Često su filozofska učenja bila nerazdvojni pratilac određenih političkih i društveno-ekonomskih sustava ili pojedinaca koji su obnašali visoke političke i državne funkcije. Dinamički i eklektički helenizam je upravo nudio pojedinim filozofskim učenjima – koja su se bavila društvenim problemima, interesima i iskušenjima – da nastanu i razviju se. U rimskom svijetu je osobito bilo popularno stoičko učenje,⁹ koje je upravo nastalo na početku helenističkog razdoblja. Poglavitito je riječ o filozofiji etike, vrline i načina života, po kojoj nije bitno šta čovjek formalno govori, nego kako čovjek radi/djela i kako se ponaša. Upravo je stoičko insistiranje na etici pojedinca bilo osnova iz koje su mogle proizaći ideje i o etici kolektiviteta, bilo nekog određenog u vidu zasebne zajednice ili cjelokupnog humaniteta. A ta etika kolektiviteta podrazumijevala bi reguliranje i socijalnih i ekonomskih i političkih odnosa.

Sama Stoa se dijelila na tri razdoblja: stariju ili ranu (od kraja IV. st. pa do cca 130. god. pr. n. e.), srednju (od 130. do 50. god. pr. n. e.) i mlađu ili kasnu (od cca 50. god. pr. n. e. pa do III. st. n. e.). Starija Stoa, koja je u potpunosti pripadala helenističkom svijetu¹⁰, je bila onaj dio koji je mogao imati značajnog utjecaja na razvoj i socijalne i društveno-ekonomske i demokratske misli u smislu političkog djelovanja i praktične realizacije. Osnivač stoičke filozofske škole je bio Zenon¹¹ iz Kitiona¹² (Ζήνων ὁ Κιτιεύς; živio cca 334. god. – cca 262. god. pr. n. e.) koji se doselio u Atenu. On je 301. god. pr. n. e. kao učitelj filozofije započeo predavanja u kolonadi na atenskoj Agori, koja je bila poznata kao Stoa Poikile¹³ (Στοὰ

⁹ O stoicizmu v. *Diog. Laërt.* VII; SVF, I–IV; PWRE, 1931, IV A. 1, col. 1–47; Hadas, 1961; Đurić, 1976: 457–497; Long, 1996; Inwood, 2003; Inwood – Gerson, 2008; Strange, 2004; Marko Aurelije, 2004; Seneka i Epiktet, 2005; Brennan, 2006; Sellars, 2006; Irvine, 2008; Robertson, 2010; Brooke, 2012; Lachs, 2012; Mesihović, 2011: 231–232; Mesihović, 2015A.

¹⁰ Kasniji periodi su bili helenističko-rimski ili su u potpunosti pripadali rimskom svijetu.

¹¹ O Zenonu v. *Diog. Laërt.* VII, 1–160; Smith, W., 1849: III, 1313–1317; PWRE, 1972, X A, col. 83–121.

¹² Kition (Κίτιον; *Citium*) je današnja Larnaka na Kipru. U to vrijeme je Kition bio grad i zajednica sa značajno prisutnim feničanskim elementom, pa se pretpostavlja da je i sam Zenon bio feničanskog porijekla. U vrijeme Zenonovog rođenja i mladosti Kition je bio pod vlašću feničanskih dinasta, koji su do sloma Ahemenidske iranske države priznavali vrhovništvo ove persijske dinastije. Helenistički vladar Ptolemej I. Soter je zagospodario Kiprom 312. god. pr. n. e.

¹³ “Islikani trijem”, tako se zvao jer je bio ukrašen Polignotovim freskama koje su prikazivale i slavile junačka djela Atenjana. Zenonovi učenici su se prvotno zvali zenonovci, a kasnije, po mjestu gdje su se okupljali, dobili su ime stoičari (Stwikoiv). Ranije se ovo ime odnosilo na pjesnike koji su se okupljali u Stoa Poikileu.

Ποικίλη). Zenon je još prije nego što je osnovao svoju filozofsku školu pokazivao interes i za politička i državna pitanja. O tome Miloš Đurić (1976: 457) kaže:

“Podstaknut proučavanjem Ksenofontovih *spomena o Sokratu*, on se pridružio kiničaru Kratetu, i kako je u to doba sa kiničkog stajališta i napisao spis *Država*, govorilo se u šali da ga je napisao na psećem repu (D. L.¹⁴ VII 4). Posle Krateta, koji mu je svojim načinom života pokazao kako čovek može steći nezavisnost od spoljašnjeg sveta i obezbediti svoju unutrašnju slobodu, slušao je i Stilpona, koji je kiničku etiku spojio s megarskom dijalektikom. Kako se nije mogao složiti s kiničkim bezobzirnim i bestidnim preziranjem svakog ljudskog poretka, nego je tražio jaku teorijsku osnovu da je uskladi s višom prirodnošću i s pravim čoveštvom, tj. sa socijalnim osećanjima i nagonima ljudske prirode, on je ostavio kinizam i stao slušati i druge filozofe: slušao je dijalektičara Diodora, Ksenokrata, člana Akademije, a posle njegove smrti i Polernona, koji mu je rekao: ‘Dobro znam, Zenone, kako se kroz baštenska vrata ušunjavaš i kradeš moja tvrđenja, da ih zaodeneš u feničko ruho’ (D. L. VII 25).”

Sklonost Zenona da svojim učenjem utječe na političke procese dokazuje i događaj pred kraj njegovog života. Makedonsko-antigonidski kralj Antigona Gonata (Ἀντίγονος Β΄ Γονατᾶς; živio cca 319. god. – 239. god. pr. n. e.), koji je bio vrlo sklon znanosti i filozofiji, kad god bi dolazio u Atenu, slušao je Zenonova predavanja. Kao osoba koja je težila ka prosvijećenoj i pravednoj vladavini u jednom dosta turbulentnom vremenu, Antigona Gonata je odlučio uskladiti svoju vlast sa načelima stoičke filozofije, pa je pozvao Zenona da se preseli na njegov dvor. Diogen Laertije (VII, 7) prenosi¹⁵ kraljev poziv:

Βασιλεὺς Ἀντίγονος Ζήνωνι φιλοσόφῳ χαίρειν. Ἐγὼ τύχη μὲν καὶ δόξῃ νομίζω προτερεῖν τοῦ σοῦ βίου, λόγου δὲ καὶ παιδείας καθυστερεῖν καὶ τῆς τελείας εὐδαιμονίας ἦν σὺ κέκτησαι. διόπερ κέκρικα προσφωνῆσαί σοι παραγενέσθαι πρὸς ἐμέ, πεπεισμένος σε μὴ ἀντερεῖν πρὸς τὸ ἀξιούμενον. σὺ οὖν πειράθητι ἐκ παντὸς τρόπου συμμίξαι μοι, διειληφὸς τοῦτο διότι οὐχ ἑνὸς ἐμοῦ παιδευτῆς ἔσῃ, πάντων δὲ Μακεδόνων συλλήβδην. ὁ γὰρ τὸν τῆς Μακεδονίας ἄρχοντα καὶ παιδεύων καὶ ἄγων ἐπὶ τὰ κατ’ ἀρετὴν φανερὸς ἔσται καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους παρασκευάζων πρὸς εὐανδρίαν. οἷός γὰρ ἂν ὁ ἡγούμενος ᾗ, τοιοῦτους εἰκὸς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γίνεσθαι καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους.

(“Kralj Antigona pozdravlja filozofa Zenona. Moj život, mislim, nadasjava tvojoj spoljašnjoj srećom i slavom, ali zaostaje za tobom u obilju znanja i obrazovano-

¹⁴ D. L. = Diogen Laertije.

¹⁵ Diogen Laertije za sadržaj toga poziva kaže da je: καθὰ καὶ Ἀπολλώνιος ὁ Τύριος ἐν τοῖς Περὶ Ζήνωνός φησι: (“Prema Apoloniju iz Tira u njegovom djelu o Zenonu.”). O stoičkom filozofu Apoloniju iz Tira v. Smith, W., 1867: 241; PWRE, 1895, II. 1, col. 146.

sti kao i u savršenom blaženstvu kakvo ti imaš. Zato sam odlučio da te pozovem da se preseliš meni, uvjeren da mi želju nećeš odbiti. Učini, dakle, sve pripreme da postaneš moj drug, znajući sasvim jasno da ćeš postati učitelj ne samo moj nego i svih Makedonaca. Jer ko obrazuje vladaoce Makedonije i upućuje ga u život pun vrlina, taj nesumnjivo njegovim građanima pokazuje put ljudskom dostojanstvu. Jer kako stvar stoji s vladaoce, tako po svoj prilici redovno stoji stvar i s njegovim građanima.”)

Zenon je kralju odgovorio (kod Diogena Laertija, VII, 7–9):

Καὶ ὁ Ζήνων ἀντιγράφει ὧδε: “Βασιλεῖ Ἀντιγόνῳ Ζήνων χαίρειν. Ἀποδέχομαί σου τὴν φιλομάθειαν καθόσον τῆς ἀληθινῆς καὶ εἰς ὄνησιν τεινούσης, ἀλλ’ οὐχὶ τῆς δημώδους καὶ εἰς διαστροφὴν ἡθῶν ἀντέχη παιδείας. ὁ δὲ φιλοσοφίας ὠρεγμένος, ἐκκλίνων δὲ τὴν πολυθρύλητον ἡδονήν, ἣ τινῶν θηλύνει νέων ψυχάς, φανερός ἐστίν οὐ μόνον φύσει πρὸς εὐγένειαν κλίνων, ἀλλὰ καὶ προαιρέσει. φύσις δὲ εὐγενῆς μετρίαν ἄσκησιν προσλαβοῦσα, ἔτι δὲ τὸν ἀφθόνως διδάξοντα, ῥαδίως ἔρχεται πρὸς τὴν τελείαν ἀνάληψιν τῆς ἀρετῆς. ἐγὼ δὲ συνέχομαι σώματι ἀσθενεῖ διὰ γῆρας: ἐτῶν γάρ εἰμι ὀγδοήκοντα: διόπερ οὐ δύναμαί σοι συμμίζαι. ἀποστέλλω δέ σοι τινας τῶν ἐμαυτοῦ συσχολαστῶν, οἱ τοῖς μὲν κατὰ ψυχὴν οὐκ ἀπολείπονται ἐμοῦ, τοῖς δὲ κατὰ σῶμα προτεροῦσιν: οἷς συνῶν οὐδενὸς καθυστερήσεις τῶν πρὸς τὴν τελείαν εὐδαιμονίαν ἀνηκόντων.”

(“Zenon pozdravlja kralja Antigona. Cijenim tvoju želju za znanošću ukoliko ona vodi istinitom i zaista korisnom obrazovanju, a nikako prostom obrazovanju koje kvari moral. Jer, onaj koji je ispunjen željom za filozofijom i sklanja se od toliko hvaljenog uživanja, koje tako mnoge mlade ljude navodi na mekuštvo, taj, svakako, nije samo po svojoj prirodi sklon plemenitosti, nego i svojom voljom. Jedna plemenita priroda, potpomognuta prikladnim vježbanjem, a uz to još i temeljnim znanjem, lako korača putem koji vodi postizanju pune vrline. Što se mene tiče, ja patim od tjelesne slabosti zbog starosti, jer mi je već osamdeset godina, pa zato ne mogu da dođem tebi. Ali ti šaljem neke od svojih školskih drugova, koji ništa ne zaostaju iza mene po svojim duhovnim sposobnostima, ali su po tjelesnoj snazi ispred mene. U društvu s njima nećeš izostati ni za jednim od onih koji su stigli do savršenog blaženstva.”)

Pošto zbog staračke slabosti sâm Zenon nije mogao ići, on je Antigonu Gonati poslao dvojicu svojih učenika, i to Perseja iz Kitiona i Filonida Tebanca. Diogen Laertije navodi da je Epikur u pismu koje je uputio svome bratu Aristobulu spominjao obojicu ovih ranih stoičara kao prijatelje kralja Antigona Gonate. To bi značilo da su oni došli na kraljevski dvor i da su tamo imali značajno mjesto. Persej¹⁶ (Περσαῖος; živio 307/6. god. – 243. god. pr. n. e.) je brzo stekao naklo-

¹⁶ Persej je bio i iz toga grada kao i Zenon, a u Ateni je živio u Zenonovom domu. On je bio omiljeni Zenonov učenik.

nost Antigona Gonate, pa je ovaj ne samo bio njegov politički savjetnik nego i odgajatelj kraljevog sina Halkioneja. Persej je napisao i raspravu “O kraljevstvu” (Περὶ βασιλείας),¹⁷ čije smjernice je Antigon Gonata nastojao i realizirati.¹⁸ O značenju uloge Perseja u makedonskoj politici dovoljno govori podatak da ga je Antigon Gonata postavio za komandanta i upravnika garnizona u Akrokorintu (Ἀκροκόρινθος), gornjem gradu Korinta, koji je bio jedna od najvažnijih strateških tačaka u balkanskoj Heladi.¹⁹ Prema Plutarhu (*Arat.* 18):

ἀλλὰ γὰρ Ἀντίγονος μὲν, ὥσπερ εἴρηται, κτησάμενος τὸν Ἀκροκόρινθον ἐφύλαττε, μετὰ τῶν ἄλλων οἷς ἐπίστευε μάλιστα καὶ Περσαῖον ἐπιστήσας ἄρχοντα τὸν φιλόσοφον.

(“Antigon je, kako je rečeno, domogavši se Akrokorinta, čuvao ga je uz pomoć ljudi u koje je najviše imao povjerenja postavivši im za zapovjednika filozofa Perseja.”)

Međutim, već iduće godine (243. god. pr. n. e.) Arat je, predvođeci ahejsku vojsku, pobijedio makedonski garnizon, zauzeo Akrokorint i uspješno pridružio Korint Ahejskom savezu. Plutarh (*Arat.* 23) navodi sljedeće:

οὐ βουλόμενον ἀπαλλάττεσθαι: Περσαῖος δὲ τῆς ἄκρας ἀλικομένης εἰς Κεγγρεὰς διεξέπεσεν. ὕστερον δὲ λέγεται σχολάζων πρὸς τὸν εἰπόντα μόνον αὐτῷ δοκεῖν στρατηγὸν εἶναι τὸν σοφόν, ‘ἀλλὰ νῆ θεοῦς,’ φάναι, ‘τοῦτο μάλιστα κάμοι ποτε τῶν Ζήνωνος ἤρεσκε δογμάτων νῦν δὲ μεταβάλλομαι νουθητηθεὶς ὑπὸ τοῦ Σικυωνίου νεανίου.’ ταῦτα μὲν περὶ Περσαίου πλείονες ἱστοροῦσιν.

(“Perzej, pak, kad je citadela /Akrokorint, op. S. M./ bila zauzeta, uteče u Kenhrejju. Poslije kažu da je za jednog predavanja nekome, koji je rekao kako mu se čini da je samo mudrac dobar vojskovođa, odgovorio: ‘Bogova mi, to se od Zenonovih načela i meni nekoć najviše sviđalo, ali sad sam, poučen od sikionskog mladića /misli se na Arata, op. S. M./, drugog mišljenja.’ To izvješćuje o Perzeju veći broj pisaca.”)

¹⁷ Persej je napisao još jedno djelo koje se bavi političkim i ustavnim pitanjima pod naslovom “Ustav Lakedemonjana” (Πολιτεία Λακωνική). Persej je bio vrlo plodan pisac, pa je uz navedena djela napisao još čitav niz drugih radova koji su se bavili najrazličitijim temama. Nažalost, od njegovog opusa su sačuvani samo fragmenti. O njemu v. *Diog. Laërt.* II, 61; 143–144; IV, 47; VII, 1, 6, 9, 13, 28, 36, 120, 162; Smith, W., 1849: III, 203; PWRE, 1937, XIX. 1, col. 926–931.

¹⁸ Đurić, 1976: 459.

¹⁹ Antigon Gonata je 244. god. pr. n. e. na vrlo vješt i mudar način zauzeo Akrokorint. O svim zbivanjima vezanim za Akrokorint, Korint i Perseja v. *Plut. Arat.* 17–23.

Pausanija u opisu Helade (II, 8, 4) daje drugačiji osvrt na sudbinu Perseja nakon pada Akrokorinta:

Κόρινθον δὲ ἔχοντος Ἀντιγόνου καὶ φρουρᾶς Μακεδόνων ἐνούσης τοῦς Μακεδόνας τῷ αἰφνιδίῳ τῆς ἐπιθέσεως κατέπληξε καὶ ἄλλους τε κρατήσας μάχῃ διέφθειρε καὶ Περσαῖον ἐπὶ τῇ φρουρᾷ τεταγμένον, ὃς παρὰ Ζήνωνα τὸν Μνασέου κατὰ μάθησιν σοφίας ἐφοίτησεν.

(“Budući da je Korint bio u rukama Antigona i čuvan od makedonske posade, iznenadnim je napadom /Arat, op. S. M./ smeo Makedonce i pošto je postigao pobjedu, ubio je, među ostalim, zapovjednika posade Perseja koji je slušao predavanje iz filozofije kod Zenona, sina Mazejeva.”)

Atenej (IV, 162) se vrlo nepovoljno²⁰ odnosi prema Perseju, pa tako, između ostalog što o njemu govori, navodi i (pozivajući se na peripatetičkog filozofa Hermipa iz Smirne, Kalimahijana²¹) da je Perseju povjerena od Antigona Gonate i citadela Akrokorint. Međutim, navodi i to da se ovaj filozof napio i da je izgubio čak i sam Korint, nakon što ga je pobijedio Arat iz Sikiona.²² Elijan (V. H. III, 17) u svome povelikom spisku filozofa koji su se aktivno bavili praktičnom politikom i zapovijedali vojskom navodi i Perseja (ἐγὼ δὲ πολιτείαν φαίην ἂν καὶ τὸ Περσαίου, εἴ γε Ἀντίγονον ἐπαίδευσεν).

Zenona je na mjestu šolijarha / σχολάρχης (na čelu) stoičke škole u Ateni naslijedio Kleant²³ iz troadskog Assosa (Κλεάνθης; živio cca 330. god. – cca 230. god. pr. n. e.). I Kleant je, slično svome učitelju, imao poziv od jednog

²⁰ Nepovoljnost, pa i otvorena mržnja prema Perseju na koju se nailazi kod drugih helenskih filozofa, njegovih suvremenika i pisaca na grčkom jeziku rezultat je ustvari toga što su mu oni bili ili konkurenti (na antigonidskom dvoru) ili su ga optuživali da je glavni savjetnik i pomagač Antigona Gonate, kojega su percipirali kao neprijatelja “helenske slobode”. Atenej je koristio takve izvore, pa je i njegov odnos prema Perseju vrlo negativan.

²¹ Ἑρμῖππος ὁ Συμυρναῖος; ὁ Καλλιμάχσιος. O njemu v. Smith, W., 1849: II, 416–417; PWRE, 1912, VIII, 1, col. 845–852.

²² U Smith, W., 1849: III, 203: “At last, unhappily for himself, he was appointed to a chief command in Corinth, and hence he is classed by Aelian (V. H. iii. 17), among those philosophers who have taken an active part in public affairs. According to Athenaeus (iv. p. 162, c), who has no high opinion of his morality, his dissipation led to the loss of Corinth, which was taken by Aratus the Sicyonian, B. C. 243. Pausanias (ii. 8, vii. 8) states that he was then slain. Plutarch doubtfully represents him as escaping to Cenchreae. But this may have been to put into his mouth when alive, what Athenaeus says of him when dead, that he who had been taught by Zeno to consider philosophers as the only men fit to be generals, had been forced to alter his opinion, being corrected by a Sicyonian youth.”

²³ O njemu v. *Diog. Laërt.* VII, 168–176; Smith W., 1867: I, 779–780; PWRE, 1921, XI, 1, col. 558–574.

od helenističkih kraljeva da dođe kod njega. Ptolemej II. Filadelf (Πτολεμαῖος Φιλάδελφος; vladao 283–246. god. pr. n. e.)²⁴, vladar Aleksandrije, Egipta, niza pozicija u Egejskom moru i istočnom Mediteranu, je pisao Kleantu i tražio od ovoga da dođe ili sam ili da pošalje nekoga na njegov dvor. Na put u Aleksandriju je krenuo njegov učenik Sfer, dok je drugi značajni učenik, Hrisip²⁵ iz maloazij-skoga grada Soli (Χρύσιππος ὁ Σολεῦς; živio cca 279. god. – cca 206. god. pr. n. e.), odbio da ide. Izgleda da Hrisip nije bio sklon monarhijama i kraljevima, jer od svih svojih mnogobrojnih spisa nijedan nije posvetio bilo kom kralju.²⁶

Za razvijanje i djelovanje revolucionarnog stoicizma veliko značenje je imao Kleantov već spomenuti učenik Sfer²⁷ Boristenjanin ili Bosporanin (Σφαίῆροβ Βορυσθενίθβ ili Βοσποριανόνβ; *Sphaerus*; živio cca 285. god. – cca 210. god. pr. n. e.).²⁸ Sfer je prvo studirao filozofiju kod Zenona, a onda je nastavio kod Kleanta. I on je, kao i Persej, smatrao da je dužnost filozofa da bude aktivan u političkim procesima, ali i sa dodatkom revolucionarnosti u socijalnom i demokratskom pogledu. Moglo bi se reći da je Sferova aktivnost bila ideološki profitiranija i preciznija. U historiji je ostao zapamćen po svome utjecaju na socijalnu i demokratsku revoluciju koju je u Lakedemonskoj državi proveo kralj Kleomen III.²⁹ (Κλεομένης; vladao 235–222. god. pr. n. e.). Kleomen III. se uspješno obračunao sa do tada svemoćnom plutokratskom oligarhijom, koja je decenijama uništavala lakedemonско društvo, i uspostavio novi politički, društveni, socijalni i ekonomski sustav. A u svemu tome je Sfer bio nezaobilazna figura. Plutarh o tome u životopisu Kleomena (2) govori sljedeće:

λέγεται δὲ καὶ λόγων φιλοσόφων τὸν Κλεομένη μετασχεῖν ἔτι μειράκιον ὄντα, Σφαίρου τοῦ Βορυσθενίτου παραβαλόντος εἰς τὴν Λακεδαίμονα καὶ περὶ τοὺς νέους καὶ τοὺς ἐρήβους οὐκ ἀμελῶς διατρίβοντος. ὁ δὲ Σφαῖρος ἐν τοῖς πρώτοις ἐγγόνει τῶν Ζήνωνος τοῦ Κιτιέως μαθητῶν, καὶ τοῦ Κλεομένου εἰσὶν τῆς

²⁴ Diogen Laertije ne precizira o kojem Ptolemeju (koji šalje poziv Kleantu) je riječ, pa u obzir dolazi i Ptolemej III. Euerget (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης; vladao 246–222. god. pr. n. e.).

²⁵ O njemu v. *Diog. Laërt.* VII, 179–201; Smith W., 1867: I, 700–701; PWRE, 1905, V, 1–2, col. 2502–2509; Đurić, 1972: 682; isto, 1976: 459–460; isto, 2003: 710–711.

²⁶ *Diog. Laërt.* VII, 185.

²⁷ O Sferu v. *Diog. Laërt.* VII, 37, 162, 177–178; Smith, 1849: III, 895; PWRE, 1929, III A, 2, col. 1683–1693.

²⁸ Boristen (Βορυσθενής) je grčki naziv za rijeku Dnjepr. Znači, Sfer je bio rodom iz zone helenske kolonizacije na pontskom (crnomorskom) Bosporu. U blizini ušća Dnjepra se nalazila helenska apoikija Ponska Olbija, a moguće je da je Sfer dolazio sa područja ovoga polisa.

²⁹ O njemu v. Plutarhov životopis Kleomena III; Smith, W., 1867: I, 793–795; PWRE, 1921, XI, 1, col. 702–710; SVF, 1964: I, 139–142; Mesihović, 2011: 10–12.

φύσεως τὸ ἀνδρῶδες ἀγαπήσαι τε καὶ προσεκαῦσαι τὴν φιλοτιμίαν, Λεωνίδα μὲν γὰρ τὸν παλαιὸν λέγουσιν, ἐπερωτηθέντα ποῖός τις αὐτῷ φαίνεται ποιητῆς γεγονέναι Τυρταῖος, εἰπεῖν ‘γαθὸς νέων ψυχὰς κακκανῆν.’ ἐμπιπλάμενοι γὰρ ὑπὸ τῶν ποιημάτων ἐνθουσιασμοῦ παρὰ τὰς μάχας ἠφείδουν ἑαυτῶν ὁ δὲ Στωϊκὸς λόγος ἔχει τι πρὸς τὰς μεγάλας φύσεις καὶ ὀξείας ἐπισφαλές καὶ παράβολον, βαθεῖ δὲ καὶ πρᾶφ κεραννύμενος ἦθει μάλιστα εἰς τὸ οἰκεῖον ἀγαθὸν ἐπιδίδωσιν.

(“Prirovijeda se da je Kleomen još kao momčić pohađao i filozofska predavanja kada je Sfer Boristenjanin doputovao u Lakedemon³⁰ i ozbiljno se bavio omladinom i efebima /mladićima, op. S. M./ Sfer je postao jedan od najznačajnijih učenika Zenona iz Kitiona i čini se da je zavolio Kleomenovu muževnu narav te da je uz to uspalio njegovo slavljublje. Kažu da je onaj stariji Leonida /čuvevi kralj iz bitke kod Termopila, op. S. M./, upitan kakvim mu se pjesnikom čini Tirtej, rekao: ‘Dobar u poticanju mladića da ginu.’ Ispunjeni, naime, zanosom iz njegovih pjesama, u bitkama nisu štedjeli svojih života. Stoičko, pak, učenje ima nešto opasno i pogibeljno za žestoke i vatrene naravi, ali kad se izmiješa sa dubokim i blagim značajem, ono ga usmjerava ka njemu primjerenu dobru.”)

Kao i svaka revolucija, tako je i ova koju je pokrenuo i vodio Kleomen III. započela s “izvozom revolucije” na okolna područja. To je dovelo do toga da su se i najgorčiji protivnici ujedinili protiv kleomenovske revolucije koja se širila Peloponezom. I tada je uslijedila kontrarevolucionarna koalicija Ahejskog saveza, lakedemonskih emigranata sa Makedonijom. Združena vojska, pod komandom makedonskog vladara Antigona Dosona (Ἀντίγονος Γ' Δώσων; vladao 229–221. god. pr. n. e.) je 222. god. pr. n. e. kod Selasije porazila kleomenovsku vojsku, a nedugo zatim okupirala Spartu.

Po svemu sudeći, Sfer je ostao uz Kleomena III. za cijelo vrijeme druge lakedemonske revolucije.³¹ I nakon bitke kod Selasije, zajedno sa Kleomenom III. i njegovim najodanijim sljedbenicima je napustio Peloponez i otišao u Aleksandriju. Kleomen III. je od novoga ptolemeidskog vladara Ptolemeja IV. Filopatora (Πτολεμαῖος Φιλοπάτωρ; vladao 221–204. god. pr. n. e.) očekivao pomoć kako bi se povratio u Lakedemonsku državu. Međutim, ovaj ptolemeidski vladar je bio suprotnost u odnosu na svoje prethodnike, a Kleomen III. i njegovi sljedbe-

³⁰ Sigurno nakon povratka iz Aleksandrije i Egipta, gdje je boravio i na dvoru ranije spomenutog ptolemeidskog vladara.

³¹ Prvu je ranije pokušao kralj Agis IV. (Ἄγις; vladao 245–241. god. pr. n. e.). O njemu v. Plutarhov životopis Agisa IV; Smith, W., 1867: I, 73; PWRE, 1894, I, 1–2, col. 819–821; Mesihović, 2011: 10–12.

nici su samo doživjeli veliko razočarenje. Nakon neuspjelog pokušaja da izazove revoluciju u Aleksandriji i Egiptu, Kleomen III. je izvršio samoubistvo. Ipak, u činu kolektivnog samoubistva nakon propalog pokušaja da pokrenu revoluciju u Aleksandriji, koje su izvršili Kleomen III. i njegovi sljedbenici, nije učestvovao Sfer. On je nastavio živjeti i poučavati u Aleksandriji.

Kao i drugi stoičari, i Sfer je bio vrlo plodonosan pisac, a bavio se bukvalno svim aspektima postojanja. Od političkih spisa treba navesti “O kraljevstvu” (Περὶ βασιλείας) i “O lakedemonskom ustavu” (Περὶ Λακωνικῆς πολιτείας). Na žalost, originalna djela koja je pisao Sfer za sada su nepoznata, a jedino čime raspoložemo su oskudni fragmenti.

Kleanta je na mjestu šolijarha stoičke škole u Ateni naslijedio već spomenuti Hrisip, koji se smatra najznačajnijim filozofom starije Stoe. Njegov nasljednik na mjestu šolijarha je bio Zenon iz Tarsa³² (Ζήνων ὁ Ταρσεύς), kojega je opet naslijedio Diogen³³ iz mesopotamijske Seleukije (Διογένης Βαβυλώνιος; *Diogenes Babylonius*; živio cca 230. god. – cca 150/140. god. pr. n. e.). U vrijeme šolijarhata Diogena Babilonskog stoičko učenje se značajno raširilo i u rimskoitalskom svijetu, gdje će vrlo brzo steći svoje “najplodonosnije tlo”. Stoicizam je bio vrlo prijemčiv za mentalitet, način života, sustav vrijednosti, razmišljanja i moral tadašnjih Rimljana. Diogena Babilonskog naslijedio je Antipatar iz Tarsa³⁴ (Ἀντίπατρος; umro 130/129. god. pr. n. e.). Prema Milošu Đuriću (1976: 460):

“Diogenovi učenici bili su Antipatar iz Tarsa, njegov nasljednik u sholarhatu, uz kojega se često spominje njegov zemljak Arhedem, osnivač stoičke filijale u Babilonu, zatim veoma samostalni i mnogostrani Boet iz Sidona, Apolodor iz Seleukije, znameniti gramatičar Apolodor iz Atine, pisac *Hronike*, i Gaj Blosije iz Kume, koga Plutarh u *Životu T. Grakha* prikazuje kao slobodoumna čovjeka: on je bio duhovni začetnik agrarnih reformi Tiberija Sempronija Grakha, jer, kao što kaže Kikeron u *Leliju*: “non enim paruit illi Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praefuit (= jer on se nije poveo za Tiberijem Grakhom u njegovoj smeloj nameri, nego njime upravljao, nije bio sledbenik njegove mahnitosti, nego vođa” (*Lael.* 11, 37). Po svom odnosu prema T. S. Grakhu Blosije liči na Sfera, koji je Kleomena podsticao na agrarne reforme i s njime sarađivao u obnavljanju stare spartanske discipline.”

³² O njemu v. Smith, W., 1849: III, 1318; PWRE, 1972, X A, col. 122.

³³ O njemu v. Smith, W., 1867: I, 1020; PWRE, 1905, V, 1–2, col. 773–776; Đurić, 1976: 460.

³⁴ O njemu v. Smith, W., 1867: I, 203–204; PWRE, 1894, XXI I, 1–2, col. 2515–2516; Đurić, 1976: 460.

Gaj Blossije je bio nesumnjivi *spiritus movens* i reformnog socijalnog i demokratskog pokreta Tiberija Sempronija Grakha³⁵ (plebejskog tribuna za 133. god. pr. n. e.), iz kojega je proizašla popularska frakcija Kasne Republike i Aristonikove³⁶ protokomunističke “Države Sunca”.³⁷

Od svih antičkih filozofskih škola stoicizam ima najhumanističkiji i najkosmopolitskiji poziv. O njegovoj otvorenosti najbolji govori činjenica o porijeklu šolijarha stoičke filozofske škole u Ateni. Oni su dolazili iz različitih strana tadašnjeg helenističkog svijeta, a neki od njih originalno možda nisu ni bili Heleni. Stoicizam nije bio elitistički niti misterijski zatvoren, i po njemu vrlina nije nikome uskraćena, nego u svoje okrilje dopušta pristup svim ljudima bez obzira na status, položaj, imovinu, prebivalište, porijeklo, životno opredjeljenje i spol. Diogen Laertije (VII, 16) prenosi informaciju da su se oko Zenona okupljali siromasi, jadni ljudi i oni bez igdje ičega. Jednostavno, oni su osjećali da preko njegovih predavanja i učenja mogu naći neko svoje mjesto u društvu i socijalnim strukturama. Iz ideja o dužnostima, vrlini, dobrom i mudracima vrlo lako se kod pojedinaca koji žive u određenom kriznom okruženju može razviti i podsticaj za javni nastup i djelovanje sa ciljem rješavanja te krize. Po stoicizmu, mudar čovjek živi u skladu sa prirodom i sa racionalnim promišljanjem i po načelu da je blažen onaj koji je zadovoljan onim što ima. Stoicizam je promoviran kao način života koji se ne dokazuje riječima, već djelima, o čemu dovoljna svjedočanstva nude analize Diogena Laertija (VII, 90–97):

Ἀρετὴ δ' ἢ μὲν τις κοινῶς παντὶ τελείωσις, ὥσπερ ἀνδριάντος· καὶ ἡ ἀθεώρητος, ὥσπερ ὑγίεια· καὶ ἡ θεωρηματικὴ, ὡς φρόνησις. φησὶ γὰρ ὁ Ἐκάτων ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ ἀρετῶν ἐπιστημονικὰς μὲν εἶναι καὶ θεωρηματικὰς τὰς ἐχούσας τὴν σύστασιν ἐκ θεωρημάτων, ὡς φρόνησιν καὶ δικαιοσύνην· ἀθεωρήτους δὲ τὰς κατὰ παρέκτασιν θεωρουμένας ταῖς ἐκ τῶν θεωρημάτων συνεστηκυίας, καθάπερ ὑγίειαν καὶ ἰσχύον. τῇ γὰρ σωφροσύνη τε θεωρημένη ὑπαρχούσῃ συμβαίνει ἀκολουθεῖν καὶ παρεκτείνεσθαι τὴν ὑγίειαν, καθάπερ τῇ ψαλίδος οἰκοδομίᾳ τὴν ἰσχύον ἐπιγίνεσθαι. καλοῦνται δ' ἀθεώρητοι ὅτι μὴ ἔχουσι συγκαταθέσεις, ἀλλ' ἐπιγίνονται καὶ περὶ φαύλους [γίνονται], ὡς ὑγίεια, ἀνδρεία. τεκμήριον δὲ τοῦ ὑπαρκτῆν εἶναι τὴν ἀρετὴν φησὶν ὁ Ποσειδώνιος ἐν τῷ πρώτῳ τοῦ

³⁵ O svim aspektima agrarne, ekonomske, socijalne, društvene i demografske krize, agrarnom zakonu (*Lex Sempronia Agraria*) koji je predviđao zaustavljanje zloupotreba i reguliranje javnog zemljišta (*ager publicus*) i njegovu djelomičnu redistribuciju bezemljašima, daljim pokušajima demokratskih i socijalnih mjera u Rimskoj republici u godini (133. god. pr. n. e.) plebejskog tribunata Tiberija Grakha v. Mesihović, 2011: 171–371; isto, 2015: 464–510.

³⁶ Mesihović, 2016A; isto, 2017.

³⁷ O životu i djelatnosti Gaja Blossija v. Mesihović, 2015A.

Ἠθικοῦ λόγου τὸ γενέσθαι ἐν προκοπῇ τοὺς περὶ Σωκράτην καὶ Διογένην καὶ Ἀντισθένην. εἶναι δὲ καὶ τὴν κακίαν ὑπαρκτὴν διὰ τὸ ἀντικεῖσθαι τῇ ἀρετῇ. διδακτὴν τ' εἶναι αὐτήν, λέγω δὲ τὴν ἀρετὴν, καὶ Χρῦσιππος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ τέλους φησὶ καὶ Κλεάνθης καὶ Ποσειδώνιος ἐν τοῖς Προτρεπτικοῖς καὶ Ἐκάτων: ὅτι δὲ διδακτὴ ἐστὶ, δῆλον ἐκ τοῦ γίνεσθαι ἀγαθοὺς ἐκ φαύλων. Παναίτιος μὲν οὖν δύο φησὶν ἀρετάς, θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν: ἄλλοι δὲ λογικὴν καὶ φυσικὴν καὶ ἠθικὴν: τέτταρας δὲ οἱ περὶ Ποσειδώνιον καὶ πλείονας οἱ περὶ Κλεάνθην καὶ Χρῦσιππον καὶ Ἀντίπατρον. ὁ μὲν γὰρ Ἀπολλοφάνης μίαν λέγει, τὴν φρόνησιν. Τῶν δ' ἀρετῶν τὰς μὲν πρώτας, τὰς δὲ ταύταις ὑποτεταγμένας. πρώτας μὲν τὰςδε, φρόνησιν, ἀνδρείαν, δικαιοσύνην, σωφροσύνην: ἐν εἶδει δὲ τούτων μεγαλοψυχίαν, ἐγκράτειαν, καρτερίαν, ἀγχίνοιαν, εὐβουλίαν: καὶ τὴν μὲν φρόνησιν εἶναι ἐπιστήμην κακῶν καὶ ἀγαθῶν καὶ οὐδετέρων, τὴν δ' ἀνδρείαν ἐπιστήμην ὧν αἰρετέον καὶ ὧν εὐλαβητέον καὶ οὐδετέρων: τὴν δὲ δικαιοσύνην . . τὴν δὲ μεγαλοψυχίαν ἐπιστήμην ἢ ἕξιν ὑπεράνω ποιούσαν τῶν συμβαινόντων κοινῇ φαύλων τε καὶ σπουδαίων: τὴν δ' ἐγκράτειαν διάθεσιν ἀνυπέρβατον τῶν κατ' ὀρθὸν λόγον ἢ ἕξιν ἀήττητον ἡδονῶν. τὴν δὲ καρτερίαν ἐπιστήμην ἢ ἕξιν ὧν ἐμμενετέον καὶ μὴ καὶ οὐδετέρων. τὴν δ' ἀγχίνοιαν ἕξιν εὐρετικὴν τοῦ καθήκοντος ἐκ τοῦ παραχρῆμα: τὴν δ' εὐβουλίαν ἐπιστήμην τοῦ σκοπεῖσθαι ποῖα καὶ πῶς πράττοντες πράξομεν συμφερόντως. Ἄνὰ λόγον δὲ καὶ τῶν κακιῶν τὰς μὲν εἶναι πρώτας, τὰς δ' ὑπὸ ταύτας: οἷον ἀφροσύνην μὲν καὶ δειλίαν καὶ ἀδικίαν καὶ ἀκολασίαν ἐν ταῖς πρώταις, ἀκρασίαν δὲ καὶ βραδύνοιαν καὶ κακοβουλίαν ἐν ταῖς ὑπὸ ταύτας. εἶναι δ' ἀγνοίας τὰς κακίας, ὧν αἱ ἀρεταὶ ἐπιστήμαι. Ἀγαθὸν δὲ κοινῶς μὲν τὸ <οὐ> τι ὄφελος, ἰδίως δ' ἦτοι ταυτὸν ἢ οὐχ ἕτερον ὠφελείας. ὅθεν αὐτὴν τε τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ μετέχον αὐτῆς ἀγαθὸν τριχῶς οὕτω λέγεσθαι: οἷον τὸ <μὲν> ἀγαθὸν ἀφ' οὗ συμβαίνει <ὠφελεῖσθαι, τὸ δὲ καθ' ὃ συμβαίνει>, ὡς τὴν πρᾶξιν τὴν κατ' ἀρετὴν: ὑφ' οὗ δέ, ὡς τὸν σπουδαῖον τὸν μετέχοντα τῆς ἀρετῆς. Ἄλλως δ' οὕτως ἰδίως ὀρίζονται τὸ ἀγαθόν, “τὸ τέλειον κατὰ φύσιν λογικοῦ ὡς λογικοῦ.” τοιοῦτον δ' εἶναι τὴν ἀρετὴν, ὡς τε μετέχοντα τὰς τε πράξεις τὰς κατ' ἀρετὴν καὶ τοὺς σπουδαίους εἶναι: ἐπιγεννήματα δὲ τὴν τε χαρὰν καὶ τὴν εὐφροσύνην καὶ τὰ παραπλήσια. ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν κακιῶν τὸ μὲν εἶναι ἀφροσύνην, δειλίαν, ἀδικίαν καὶ τὰ παραπλήσια: μετέχοντα δὲ κακίας τὰς τε πράξεις τὰς κατὰ κακίαν καὶ τοὺς φαύλους: ἐπιγεννήματα δὲ τὴν τε δυσθυμίαν καὶ τὴν δυσφροσύνην καὶ τὰ ὅμοια. Ἔτι τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἶναι περὶ ψυχὴν, τὰ δ' ἐκτός, τὰ δ' οὔτε περὶ ψυχὴν οὔτ' ἐκτός. τὰ μὲν περὶ ψυχὴν ἀρετὰς καὶ τὰς κατὰ ταύτας πράξεις: τὰ δ' ἐκτός τὸ τε σπουδαῖον ἔχειν πατρίδα καὶ σπουδαῖον φίλον καὶ τὴν τούτων εὐδαιμονίαν: τὰ δ' οὔτ' ἐκτός οὔτε περὶ ψυχὴν τὸ αὐτὸν ἑαυτῷ εἶναι σπουδαῖον καὶ εὐδαίμονα. ἀνάπαλιν δὲ καὶ τῶν κακῶν τὰ μὲν περὶ ψυχὴν εἶναι, τὰς κακίας καὶ τὰς κατ' αὐτὰς πράξεις: τὰ δ' ἐκτός τὸ ἄφρονα πατρίδα ἔχειν καὶ ἄφρονα φίλον καὶ τὴν τούτων κακοδαιμονίαν: τὰ δ' οὔτ' ἐκτός οὔτε περὶ ψυχὴν τὸ αὐτὸν ἑαυτῷ εἶναι φαῦλον καὶ κακοδαίμονα. Ἔτι τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἶναι τελικά, τὰ δὲ ποιητικά, τὰ δὲ τελικά καὶ ποιητικά. τὸν μὲν οὖν φίλον καὶ τὰς ἀπ' αὐτοῦ γινομένης ὠφελείας ποιητικὰ εἶναι ἀγαθὰ: θάρσος δὲ καὶ φρόνημα καὶ ἐλευθερίαν καὶ τέρψιν καὶ εὐφροσύνην καὶ ἀλυπίαν καὶ πᾶσαν τὴν κατ' ἀρετὴν

πρᾶξιν τελικά. Ποιητικά δὲ καὶ τελικά εἶναι ἀγαθὰ <τὰς ἀρετάς>. καθὸ μὲν γὰρ ἀποτελοῦσι τὴν εὐδαιμονίαν, ποιητικά ἐστὶν ἀγαθὰ: καθὸ δὲ συμπληροῦσιν αὐτήν, ὥστε μέρη αὐτῆς γίνεσθαι, τελικά. ὁμοίως δὲ καὶ τῶν κακῶν τὰ μὲν εἶναι τελικά, τὰ δὲ ποιητικά, τὰ δ' ἀμφοτέρως ἔχοντα. τὸν μὲν ἐχθρὸν καὶ τὰς ἀπ' αὐτοῦ γινομένας βλάβας ποιητικά εἶναι: κατὰπληξιν δὲ καὶ ταπεινότητα καὶ δουλείαν καὶ ἀτερπλίαν καὶ δυσθυμίαν καὶ περιλυπίαν καὶ πᾶσαν τὴν κατὰ κακίαν πρᾶξιν τελικά: ἀμφοτέρως δ' ἔχοντα <τὰς κακίας>, ἐπεὶ καθὸ μὲν ἀποτελοῦσι τὴν κακοδαιμονίαν, ποιητικά ἐστὶ: καθὸ δὲ συμπληροῦσιν αὐτήν, ὥστε μέρη αὐτῆς γίνεσθαι, τελικά.

(“Vrlina, na prvom mjestu, na neki način je savršenstvo nečega uopće, kao kod neke statue; ali može biti i bez nekog teoretskog znanja, kao naprimjer: zdravlje, ili može obuhvatiti i teoretsko posmatranje, kao razumnost. Hekaton, naime, u prvoj knjizi rasprave *O vrlinama* kaže da su neke vrline naučne i da se zasnivaju na teoriji, a to su one koje su sastavljene od teoretskih principa, kao što su razumnost i pravičnost; druge su bez teoretskog razmišljanja, i to su one za koje se smatra da su uporedne sa ranije pomenutim vrlinama što se zasnivaju na teoriji, kao što su zdravlje i snaga. Umjerenosti se pridružuje zdravlje kao pratilac na čitavom putu, upravo onako kao što je izdržljivost posljedica građenja jednog luka (svoda). Ove se vrline zovu neteoretske (neintelektualne), zato što im nije potrebna saglasnost razuma; one se javljaju i nastaju čak i kod loših ljudi, naprimjer: zdravlje, odvažnost. Dokaz, tako kaže Posejdonije u prvoj knjizi svoje rasprave *O etici*, da vrlina zaista postoji jeste činjenica da su Sokrat, Diogen i Antisten zaista učinili napredak u moralnom pogledu. A za postojanje poroka kao osnovne činjenice jeste dokaz taj što je on suprotan vrlini. Da se vrlina može učiti, iznio je Hrizip u prvoj knjizi svog djela *O ciljevima*, Kleant, i Posejdonije u svom djelu *Opomene*, i Hekaton. Da se ona može naučiti, dokaz je što i od loših ljudi mogu postati dobri. Panetije, s druge strane, dijeli vrlinu na dvije vrste, teoretsku i praktičnu. Drugi autori dijele je na tri vrste: na logičku, fizičku i etičku vrlinu. A Posejdonijeva škola priznaje četiri vrste; više od četiri priznaju Kleant, Hrizip, Antipater i njihovi sljedbenici. Apolofan priznaje samo jednu: praktičnu mudrost. Među vrlinama neke su primarne, a neke su ovima potčinjene. Primarne vrline su ove: mudrost, hrabrost, pravičnost, umjerenost. Njihove vrste su: velikodušnost, uzdržavanje, izdržljivost, prisutnost duha (oštromnost) i dobar savjet. Mudrost oni definiraju kao znanje i poznavanje dobrih i loših stvari i poznavanje onog što nije ni dobro ni zlo. Hrabrost se sastoji u poznavanju onoga što treba da odaberemo, čega treba da se čuvamo i što je indiferentno; pravičnost... Velikodušnost obilježavaju kao znanje ili naviku (duševno stanje) koja čini čovjeka nadmoćnim nad svime što se događa, bilo da je to dobro ili zlo. Samosavlađivanje je nesavladivo pridržavanje principa zdravog razuma ili držanje koje se uspješno odupire svim primamljivostima uživanja. Izdržljivost je znanje koje nam daje uputstvo čega treba da se pridržavamo, a čega ne treba, i što je indiferentno. Prisutnost duha kao spretnost da odmah pronađemo ono što u svakom trenutku treba da se uradi. Dobar savjet

je znanje pomoću koga vidimo šta treba da uradimo ako treba da radimo prema svojim sopstvenim interesima. Slično tome, i među porocima neki su primami, a drugi ovim podređeni; naprimjer: ludilo, kukavičluk, nepravda, neobuzdanost smatraju se primamim porocima, a neumjerenost, glupost i loše savjetovanje smatraju se potčinjenim. Oni, dalje, smatraju da su poroci oblici neznanja (nepoznavanja) u odnosu na one stvari čije znanje predstavlja vrline. Dobro je, uopće uzev, nešto od čega dolazi neka korist, a u određenijem smislu ono što je ili identično sa korišću ili se od nje ne razlikuje. Odatle slijedi da se vrlina sama i dobro koje ima udjela u njoj naziva dobrim u ova tri smisla: 1) dobro iz kojeg proizlazi korist; 2) ono u skladu s čim nastaje korist, naprimjer radnja koja je u skladu s vrlinom; 3) onaj čijim posredstvom dolazi korist, naprimjer dobar čovjek koji učestvuje u vrlini. Stoici daju još jednu posebnu definiciju dobra: prirodno savršenstvo jednog razumnog bića, ukoliko je razumno. Takve vrste su i vrlina i, budući da učestvuju u vrlini, kreposna djela i dobri ljudi. Njihove prateće pojave su: radost, veselje i slično. Tako stoje stvari i kad je riječ o zlu. Sva zla su ili: poroci, ludilo, kukavičluk, nepravičnost i slično, ili su stvari koje učestvuju u porocima, zajedno sa poročnim radnjama i nevaljalim ljudima, i s onim što ih prati: očajanjem (neraspoloženjem), nerazumnošću i slično. Neka od dobara su duhovna dobra, a druga dobra su spoljašnja; neka, opet, nisu ni duhovna ni spoljašnja. Duhovna dobra su vrline i kreposna djela; spoljašnja dobra su posjedovanje dobre otadžbine i dobrog prijatelja, kao i njihova sreća. Međutim, da je čovek sam za sebe dobar i srećan, to ne spada ni u duhovna ni u spoljašnja dobra. Slično tome, i među zlim stvarima neke su duševna zla, naprimjer poroci i poročne radnje; druge su, opet, spoljašnja zla, naprimjer imati nerazumnu otadžbinu ili nerazumnog prijatelja, ili njihova nesreća. Druga zla nisu ni duhovna ni spoljašnja, kao naprimjer ako je čovjek sam za sebe nevaljao i nesrećan. Pored toga, neka dobra sadrže sama u sebi cilj ili su sredstva koja vode cilju, ili su u isto vrijeme i ciljevi i sredstva. Prijatelj i preimućstva koja čovjek ima od njega jesu sredstva uperena dobru, a odvažnost, velikodušnost, sloboda, radost, veselje, bezbolnost i svako kreposno djelo – imaju prirodu ciljeva. Vrline su u isto vrijeme oboje: one su i sredstva i ciljevi. One su, s jedne strane, ukoliko stvaraju sreću, sredstva, a, s druge strane, one su ciljevi ukoliko je čine savršenom, pa su tako i one same njeni dijelovi. Slično i kad je riječ o zlu; neka zla imaju u sebi prirodu ciljeva, a neka sredstva, dok su druga zla u isto vrijeme i sredstva i ciljevi. Tvoj neprijatelj i zlo koje ti on nanosi – to su sredstva; otupjelost, malodušnost, ropski duh, tupavost, očajanje, pretjerana tuga i svako poročno djelo – imaju prirodu cilja. Poroci su zla, kako kao ciljevi tako i kao sredstva; jer ukoliko stvaraju bijedu, poroci su sredstva, a ukoliko je čine potpunom, tako da postanu i njen dio, oni su ciljevi.”)

Diogen Laertije (VII, 98–99):

Ἐτι τῶν περὶ ψυχῆν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἰσιν ἕξεις, τὰ δὲ διαθέσεις, τὰ δ' οὐθ' ἕξεις οὔτε διαθέσεις. διαθέσεις μὲν αἱ ἀρεταί, ἕξεις δὲ τὰ ἐπιτηδεύματα, οὔτε

δ' ἕξεις οὔτε διαθέσεις αἱ ἐνέργειαι. κοινῶς δὲ τῶν ἀγαθῶν μικτὰ μὲν ἐστὶν εὐτεκνία καὶ εὐγηρία, ἀπλοῦν δ' ἐστὶν ἀγαθὸν ἐπιστήμη. καὶ αἰεὶ μὲν παρόντα αἱ ἀρεταί, οὐκ αἰεὶ δέ, οἷον χαρά, περιπάτησις. Πᾶν δ' ἀγαθὸν συμφέρον εἶναι καὶ δέον καὶ λυσιτελὲς καὶ χρήσιμον καὶ εὐχρηστον καὶ καλὸν καὶ ὠφέλιμον καὶ αἰρετὸν καὶ δίκαιον. συμφέρον μὲν ὅτι φέρει τοιαῦτα ὧν συμβαινόντων ὠφελούμεθα: δέον δ' ὅτι συνέχει ἐν οἷς χρή: λυσιτελὲς δ' ὅτι λύει τὰ τελούμενα εἰς αὐτό, ὥστε τὴν ἀντικατάλαξιν τὴν ἐκ τῆς πραγματείας ὑπεραίρειν τῆ ὠφελεία: χρήσιμον δ' ὅτι χρεῖαν ὠφελείας παρέχεται: εὐχρηστον δ' ὅτι τὴν χρεῖαν ἐπαινετὴν ἀπεργάζεται: καλὸν δ' ὅτι συμμετρῶς ἔχει πρὸς τὴν ἑαυτοῦ χρεῖαν: ὠφέλιμον δ' ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν ὥστε ὠφελεῖν: αἰρετὸν δ' ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν ὥστε εὐλόγως αὐτὸ αἰρεῖσθαι: δίκαιον δ' ὅτι νόμῳ ἐστὶ σύμφωνον καὶ κοινωνίας ποιητικόν. Καλὸν δὲ λέγουσι τὸ τέλειον ἀγαθὸν παρὰ τὸ πάντας ἀπέχειν τοὺς ἐπιζητούμενους ἀριθμοὺς ὑπὸ τῆς φύσεως ἢ τὸ τελῶς σύμμετρον. εἶδη δ' εἶναι τοῦ καλοῦ τέτταρα, δίκαιον, ἀνδρεῖον, κόσμιον, ἐπιστημονικόν: ἐν γὰρ τοῖσδε τὰς καλὰς πράξεις συντελεῖσθαι. ἀνά λόγον δὲ καὶ τοῦ αἰσχροῦ εἶναι εἶδη τέτταρα, τὸ τ' ἄδικον καὶ τὸ δειλὸν καὶ ἄκοσμον καὶ ἄφρον. λέγεσθαι δὲ τὸ καλὸν μοναχῶς μὲν τὸ ἐπαινετοῦς παρεχόμενον τοὺς ἔχοντας <ἢ> ἀγαθὸν ἐπαίνου ἄξιον: ἐτέρως δὲ τὸ εὖ πεφυκέναι πρὸς τὸ ἴδιον ἔργον: ἄλλως δὲ τὸ ἐπικοσμοῦν, ὅταν λέγωμεν μόνον τὸν σοφὸν ἀγαθὸν καὶ καλὸν εἶναι.

(“Duhovna dobra su jednim dijelom navike, neka su kultivirane sklonosti, dok druga, opet, nisu ni jedno ni drugo. Vrline su kultivirane sklonosti, dok su spretnosti i profesije stvar navike, a aktivnosti kao takve ili obavljanje sposobnosti nisu ni jedno ni drugo. Uglavnom, postoje neka mješovita dobra; naprimjer: uživati u djeci ili u starosti. Ali znanje je prosto dobro. I neka dobra su, opet, stalna – kao što su vrline, druga su prolazna – kao što je radost i šetnja. Oni tvrde da je svako dobro korisno, neophodno i unosno, probitačno, svrhovito, poželjno, dobrotvorno i pravično. Ono je probitačno jer ima takve posljedice čija nam pojava donosi koristi. Neophodno je jer stvara jedinstvo tamo gdje je to potrebno; unosno – jer nam vraća ono što je bilo na njega utrošeno tako da korist od posla nadmašuje trošak oko poslova; ono je korisno jer osigurava korisnu upotrebu; svrhovito je jer korist koju daje zaslužuje svaku pohvalu; lijepo – jer je dobro u srazmjeri s njegovom upotrebom; zaslužuje da se bira jer je takvo da je razumno birati ga; pravično – jer je u skladu sa zakonom i stvara zajednicu među ljudima. Razlog zašto oni savršeno (najviše) dobro nazivaju lijepim jeste u tome što ono u potpunosti sadrži sve faktore koje priroda traži, jer raspolaže potpunom simetrijom. Kažu da ima četiri vrste lijepoga: pravičnost, hrabrost (muževnost), urednost i mudrost. Dobra djela nalaze svoje savršenstvo upravo u ova četiri vida. Isto tako postoje i četiri vrste ružnog ili podlog: nepravda, kukavičluk, neurednost, nerazumnost. Pod lijepim se podrazumijeva, u pravom i jedinom smislu, ono dobro koje onoga čovjeka koji to dobro posjeduje čini dostojnim pohvale, ili, ukratko rečeno, to je dobro koje zaslužuje pohvalu; u drugom smislu ono označava dobru prirodnu sposobnost za obavljanje njegovih poslova. U još jednom smislu lijepo je ono što svakoj

stvari daje novu ljupkost, kao kad, naprimjer, kažemo za mudroga čovjeka da je samo on jedini dobar i lijep.”)

Diogen Laertije (VII, 102):

Ἀγαθὰ μὲν οὖν τὰς τ' ἀρετάς, φρόνησιν, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν, σωφροσύνην καὶ τὰ λοιπά: κακὰ δὲ τὰ ἐναντία, ἀφροσύνην, ἀδικίαν καὶ τὰ λοιπά.

(“Dobra obuhvataju vrline: mudrost, pravičnost, hrabrost, umjerenost i tako dalje; suprotno tome su zla: nerazumnost, nepravičnost i sve ostalo.”)

Diogen Laertije (VII, 108–109):

Κατωνομάσθαι δ' οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθῆκον, ἀπὸ τοῦ κατὰ τινος ἦκειν τῆς προσονομασίας εἰλημμένης. ἐνέργημα δ' αὐτὸ εἶναι ταῖς κατὰ φύσιν κατασκευαῖς οἰκεῖον. τῶν γὰρ καθ' ὄρμην ἐνεργουμένων τὰ μὲν καθήκοντα εἶναι, τὰ δὲ παρὰ τὸ καθῆκον, τὰ δ' οὔτε καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθῆκον. Καθήκοντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει τὸ γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις: παρὰ τὸ καθῆκον δέ, ὅσα μὴ αἰρεῖ λόγος, ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν, ἀδελφῶν ἀφροντιστεῖν, φίλοις μὴ συνδιατίθεσθαι, πατρίδα ὑπερορᾶν καὶ τὰ παραπλήσια.

(“Kažu da je Zenon prvi upotrijebio ovu riječ *kathekon* (u smislu dužnosti, vladanja). Riječ sama dolazi od izraza *kata tinas hekein*, što znači: dopirati do, biti nekome dorastao. A to predstavlja radnju volje prilagođenu zahtjevima prirode. Od radnji koje se vrše po nagonu, jedne su u skladu s dužnošću, druge su protivne dužnosti, a postoji još jedna vrsta onih koje nisu ni jedno ni drugo. Radnje prema dužnosti su sve one radnje za koje se odlučuje razum, a to su: poštovanje roditelja, braće i domovine i druženja s prijateljima. Protivne dužnosti su one radnje koje razum odbacuje: nepoštovanje roditelja, ne mariti za braću, neslaganje s prijateljima, ne voditi računa o interesima otadžbine i tako dalje.”)

Diogen Laertije (VII, 121–123):

Πολιτεύσεσθαι φασὶ τὸν σοφὸν ἂν μὴ τι κωλύη, ὡς φησὶ Χρῦσιππος ἐν πρώτῳ Περὶ βίων: καὶ γὰρ κακίαν ἐφέξειν καὶ ἐπ' ἀρετὴν παρορμήσειν. καὶ γαμήσειν, ὡς ὁ Ζήνων φησὶν ἐν Πολιτείᾳ, καὶ παιδοποιήσεσθαι. ἔτι τε μὴ δοξάσειν τὸν σοφόν, τουτέστι ψεύδει μὴ συγκαταθήσεσθαι μηδενί. κυνιεῖν τ' αὐτόν: εἶναι γὰρ τὸν κυνισμὸν σύντομον ἐπ' ἀρετὴν ὁδόν, ὡς Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ Ἠθικῇ. γεύσεσθαι τε καὶ ἀνθρωπίνων σαρκῶν κατὰ περίστασιν. μόνον τ' ἐλεύθερον, τοὺς δὲ φαύλους δούλους: εἶναι γὰρ τὴν ἐλευθερίαν ἐξουσίαν αὐτοπραγίας, τὴν δὲ δουλείαν στέρησιν αὐτοπραγίας, εἶναι δὲ καὶ ἄλλην δουλείαν τὴν ἐν ὑποτάξει καὶ τρίτην τὴν ἐν κτήσει τε καὶ ὑποτάξει, ἣ ἀντιτίθεται ἡ δεσποτεία, φαύλη οὖσα καὶ αὕτη. οὐ μόνον δ' ἐλευθεροὺς εἶναι τοὺς σοφοὺς, ἀλλὰ καὶ βασιλείας, τῆς βασιλείας οὐσης ἀρχῆς ἀνυπευθύνου, ἥτις περὶ μόνους ἂν τοὺς

σοφούς συσταίη, καθά φησι Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ τοῦ κυρίως κεχρηῆσθαι Ζήνωνα τοῖς ὀνόμασιν: ἐγνωκέναί γάρ φησι δεῖν τὸν ἄρχοντα περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν, μηδένα δὲ τῶν φαύλων ἐπίστασθαι ταῦτα. ὁμοίως δὲ καὶ ἀρχικούς δικαστικούς τε καὶ ῥητορικούς μόνους εἶναι, τῶν δὲ φαύλων οὐδένα. ἔτι καὶ ἀναμαρτήτους, τῷ ἀπεριπτώτους εἶναι ἀμαρτήματι. ἀβλαβεῖς τ' εἶναι: οὐ γὰρ ἄλλους βλάπτειν οὐθ' αὐτούς. ἐλεήμονάς τε μὴ εἶναι συγγνώμην τ' ἔχειν μηδενί: μὴ γὰρ παριέναι τὰς ἐκ τοῦ νόμου ἐπιβαλλούσας κολάσεις, ἐπεὶ τό γ' εἴκειν καὶ ὁ ἔλεος αὐτῆ θ' ἡ ἐπιείκεια οὐδένειά ἐστι ψυχῆς πρὸς κολάσεις προσποιουμένης χρηστότητα: μηδ' οἶεσθαι σκληροτέρας αὐτὰς εἶναι. ἔτι τε τὸν σοφὸν οὐδὲν θαυμάζειν τῶν δοκούντων παραδόξων, οἷον Χαράνεια καὶ ἀμπάτιδας καὶ πηγὰς θερμῶν ὑδάτων καὶ πυρὸς ἀναφυσήματα. ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἐν ἐρημίᾳ, φασί, βιώσεται ὁ σπουδαῖος: κοινωνικός γὰρ φύσει καὶ πρακτικός, τὴν μέντοι ἄσκησιν ἀποδέξεται ὑπὲρ τῆς τοῦ σώματος ὑπομονῆς.

(“Stoici dalje tvrde – a tako kaže i Hrizip u prvoj knjizi rasprave *O različitim načinima života* – da će mudri ljudi učestvovati u javnom životu ako ih ništa u tome ne sprečava, jer oni će na taj način sprečavati porok, a unapređivati vrlinu. Mudar će se čovjek i oženiti (kako tvrdi Zenon u svom djelu *Država*) i rađati djecu. Oni, štaviše, tvrde da se mudar čovjek nikad neće baviti kolebljivim mišljenjima, to jest on nikad neće pristati uz nešto što je pogrešno; on će biti i cinik, jer je cinizam samo prečica koja vodi u vrlinu, kako to kaže Apolodor u svojoj *Etici*; on će čak jesti ljudsko meso ako to prilike (okolnosti) budu zahtijevale. Oni tvrde da je jedino on slobodan, a da su loši ljudi robovi. Sloboda je, naime, sposobnost da se samostalno postupa, dok je ropstvo lišavanje te sposobnosti, mada ustvari postoji još jedna druga vrsta ropstva, koja se sastoji u potčinjenosti, i treća, pod kojom podrazumijevamo posjedovanje roba kao i njegovu potčinjenost; takvom ropstvu odgovara despotizam, a i taj despotizam je zlo. Prema njihovom učenju, mudri ljudi ne samo što su slobodni nego su i kraljevi; jer kraljevstvo je vladavina koju mogu održavati samo mudri ljudi. Tako uči Hrizip u svom spisu *Kako se Zenon služio riječima u njihovom odnosnom značenju*. On, naime, smatra da je poznavanje dobra i zla neophodan atribut svakog kralja (vladara) i da nijedan loš čovjek nije upoznat s tom naukom. Isto tako, jedino mudar i dobar čovjek može biti činovnik, sudija ili besjednik, dok među lošim ljudima nema nijednog koji bi imao te osobine. Mudri su ljudi, tvrde oni dalje, nepogrešivi; oni ne mogu griješiti. Oni su također bezopasni jer ne nanose zlo ni drugima ni sebi. U isto vrijeme oni nisu milosrdni i niko ne može od njih očekivati da će mu oprostiti; oni nikad ne ublažavaju kazne određene zakonima, jer su praštanje i sažaljenje, pa čak i sama popustljivost, znak slabe duše koja pokazuje blagost umjesto strogosti kažnjavanja. Oni kazne ne smatraju suviše strogim. Dalje, oni tvrde da se mudar čovjek nikad neće diviti nijednoj stvari koja izgleda neobična, kao što su: Haronove memljive pećine, plima i oseka, vreli izvori ili, pak, izbijanje vatre. **Oni, dalje, tvrde da mudar čovjek neće živjeti u samoći, jer je po prirodi stvoren za društvo i akciju**; on, naravno, neće izostaviti vježbe da bi povećao svoju snagu tjelesne izdržljivosti.”)

Diogen Laertije (VII, 130–131):

Βίον δὲ τριῶν ὄντων, θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ καὶ λογικοῦ, τὸν τρίτον φασὶν αἰρετέον: γεγονέναι γὰρ ὑπὸ τῆς φύσεως ἐπίτηδες τὸ λογικὸν ζῶον πρὸς θεωρίαν καὶ πρᾶξιν. εὐλόγως τέ φασιν ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφόν, καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων, κἄν ἐν σκληροτέρᾳ γένηται ἀλγηδόνι ἢ πηρώσειν ἢ νόσοις ἀνιάτοις. Ἀρέσκει δ' αὐτοῖς καὶ κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας δεῖν παρὰ τοῖς σοφοῖς, ὥστε τὸν ἐντυχόντα τῇ ἐντυχούσῃ χρῆσθαι, καθά φησι Ζήνων ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ πολιτείας, [ἀλλ' ἔτι Διογένης ὁ κυνικὸς καὶ Πλάτων]. πάντας τε παῖδας ἐπίσης στέρζομεν πατέρων τρόπον καὶ ἡ ἐπὶ μοιχείᾳ ζηλοτυπία περιαιρεθήσεται. πολιτείαν δ' ἀρίστην τὴν /μικτὴν ἔκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας. Καὶ ἐν μὲν τοῖς ἠθικοῖς δόγμασι τοιαῦτα λέγουσι καὶ τούτων πλείω μετὰ τῶν οἰκείων ἀποδείξεων: ταῦτα δ' ὡς ἐν κεφαλαίοις ἡμῖν λελέχθω καὶ στοιχειωδῶς.

(“Postoje tri načina života: kontemplativni, praktični i razumni, i oni kažu da treba izabrati ovaj treći, jer priroda je razumno biće stvorila istovremeno za kontemplaciju i aktivnost. Oni također kažu da će mudar čovjek, ako postoji neki razuman razlog, i svojevoljno učiniti kraj svom životu, recimo, za svoju otadžbinu ili za svoje prijatelje, ili ako je osuđen na nesnosne patnje, sakaćenje, ili zbog neizlječive bolesti. Oni također uče da među mudrim ljudima treba postojati zajednica žena, tako da svako slobodno bira po svojoj volji svoga druga, kao što kažu Zenon u *Državi* i Hrizip u svojoj raspravi *O vladi* [i ne samo oni, nego i kinik Diogen, pa i Platon]. Pod ovakvim okolnostima mi ćemo osjećati očinsku ljubav podjednako prema svakom djetetu i bit će kraj svakoj ljubomori koja se javlja iz preljubništva. Oni smatraju da je najbolja vrsta vlade i uprave u nekoj mješavini demokratije, kraljevstva i aristokratije. Tako, dakle, oni uče u svojim etičkim postavkama, a toga ima još i više, zajedno s pripadajućim dokazima. Ali neka ovo što smo govorili bude u glavnim crtama i osnovama zasad dovoljno.”)

Zaključak

Prijelomne godine od 138. pa do 129. god. pr. n. e., okarakterizirane I. sicilskim ustankom robova, reformnim zakonodavstvom u Republici, stvaranjem stranaka populara i optimata, Aristonikovim pokretom i “Državom Sunca”, nisu samo dovele do nastupa trećeg republikanskog perioda poznatog kao Kasna Republika nego su prelomile i razvitak stoicizma kao filozofske škole i kao nauke. Revolucionarna i reformna zbivanja iz ovoga decenijskog razdoblja, značajnim dijelom motivirana i učenjima starije Stoe, kao da su imala utjecaja na šolijarha Panetija³⁸ (Παναίτιος; cca 185. god. – cca 110/109. god. pr. n. e.) iz Lindosa s otoka Rodosa, a koji je zamijenio Antipatra na čelu stoičke škole u Ateni. On je započeo sa preoblikovanjem stoičkog učenja koje bi više odgovaralo novonastalim okolnostima (uspostava rimske hegemonije na Mediteranu) i dominirajućoj eliti Republike. Panetije je odstupio od do tada zacrtanih učenja starije Stoe preoblikujući, modificirajući i prerađujući ih u skladu sa novonastalim okolnostima hegemonije Rimske republike na Mediteranu i uspona i dominacije rimskog nobiliteta, sa čijim liberalnim krilom³⁹ je Panetije bio u neposrednim kontaktima. Tako je nastala srednja Stoa, koja je iz svoga učenja eliminirala potencijalne klice revolucionarnosti, a kojih je bilo u ranijoj stoičkoj fazi. Na revolucionarni zanos koji je mogao proisteći iz starije Stoe više se ne nailazi u djelima npr. Posejdonija, Marka Porcija Katona, Seneke, Epikteta i Marka Aurelija. Revolucionarni zanos koji je mogao proizaći iz učenja starije Stoe tako je ustupio mjesto političkom pragmatizmu.⁴⁰

³⁸ O njemu v. Smith, W., 1849: III, 108–109; PWRE, 1949, XVIII, 3, col. 418–440; Đurić, 1976: 460–461; 482–484.

³⁹ O liberalnoj frakciji rimskoga nobiliteta, kada ju je predstavljao Scipion Emilijan, v. Mesihović, 2016; isto, 2017A.

⁴⁰ O tranziciji iz revolucionarnosti starije Stoe u političku pragmatičnost srednje Stoe v. Mesihović, 2015A.

Bibliografija

Skraćenice

PWRE⁴¹ Paulys – Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart.

SVF *Stoicorum Veterum Fragmenta* (Vol. I. = 1905. (Joannes ab Arnim), Vol. II. = 1903. (Joannes ab Arnim), Vol. III. = 1903. (Joannes ab Arnim), Vol. IV. = 1924. (Maximilian Adler)), Lipsiae... Reprint izdanje, Vol. I. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. II. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. III. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. IV. = Teubner, Stuttgart, 1964.

⁴¹ *Paulys – Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft* ili *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* ili *Pauly – Wissowa*, također i *Pauly – Wissowa – Kroll* (pored PWRE, skraćenice i P-W. ili RE), je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. god. – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (BHS: "Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini"). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft in alphabetischer Ordnung* (BHS: "Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redoslijedu"). "Realna enciklopedija klasične nauke o starini", čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora), pokrenuta je 1837. god., a nastavljena je i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova s izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mittelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 svezaka dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci se, s obzirom na dužinu, mogu se smatrati kao manje monografije. Neki članci su bili izdati samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. je izlazila kao skraćeno, modernizirano i svima dostupno izdanje – *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. Auf Grundlage von Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner (tzv. "Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* (tzv. "Novi Pauly"), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

Osim antike, "Novi Pauly" u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama, zatim iz egipatske kulture, kao i kulturama okolnih naroda te vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima, "Novi Pauly" više prati transformacije starovjekovnog svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do 600. godine, pa i dalje.

Specifikum projekta "Novog Paulija" je izdanje posebnih svezaka koji se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najprije je bilo u vidu izdavanje 12 tomova "Leksikona antike", 3 toma "Recepcije antike" i jedan registar. Umjesto 16 tomova, na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (zasada 6) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija "Novog Paulija".

Izdanja izvora / vrela

- Arnobije (1871) *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes*, Hamilton Bryce – Hugh Campbell, Anti-Nicene Christian Library, Vol. XIX, Edinburgh.
- Arnobije (1949) *Arnobius of Sicca, the Case Against the Pagans, vol. I.*, George MacCracken, Paulist Press, New York.
- Arnobije (2009) *Arnobius, The Seven Books against the Heathen, I IntraText Edition CT*, <http://www.intratext.com/IXT/ENG1008/>.
- Atenej (1961) *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1957) *Augustine, City of God, Books 1–3*, G. E. McCracken, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1963) *Augustine, City of God, Books 4 –7*, W. M. Green, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1968) *Augustine, City of God, Books 8–11*, David S. Wiesen, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1966) *Augustine, City of God, Books 12–15*, Philip Levine, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1965) *Augustine, City of God, Books 16–18.35*, Eva M. Sanford – W. M. Green, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1960) *Augustine, City of God, Books 18.36–20*, W. C. Greene, LCL.
- Avgustin, O Božijoj državi (1972) *Augustine, City of God, Books 21–22*, W. M. Green, LCL.
- Ciceron (1933) *On the Nature of the Gods. Academics*, Rackham, H., LCL.
- Diodor (1933) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1–2.34*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1935) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35–4.58*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1939) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1946) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9–12.40*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1950) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41–13*, C. H., Oldfather, LCL.

- Diodor (1954) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14–15.19*, C. H., Oldfather, LCL.
- Diodor (1952) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20–16.65*, Sherman Charles L., LCL.
- Diodor (1963) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66–17*, Welles, C. Bradford, LCL.
- Diodor (1947) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18–19.65*, C. H., Geer, Russel M., LCL.
- Diodor (1954) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66–20*, Geer, Russel M., LCL.
- Diodor (1957) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21–32*, walton Francis R., LCL.
- Diodor (1967) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33–40*, Walton, Francis R., LCL.
- Diogen Laertije (1925) *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume I, Books 1–5*, R. D. Hicks, LCL.
- Diogen Laertije (1925) *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume II, Books 6–10*, R. D. Hicks, LCL.
- Diogen Laertije (1979) *Diogen Laertije. Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Albin Vilhar, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Elijan Kladije (1958) *Aelian, On Animals, Volume I: Books 1–5*, A. F. Scholfield, LCL.
- Elijan Kladije (1958) *Aelian, On Animals, Volume II: Books 6–11*, A. F. Scholfield, LCL.
- Elijan Kladije (1959) *Aelian, On Animals, Volume III: Books 12–17*, A. F. Scholfield, LCL.
- Elijan Kladije (1997) *Aelian, Historical Miscellany*, Wilson, Nigel G., LCL.
- Epiktet, Priručnik (Enchiridion), (2005) *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb.
- Eusebije iz Cezareje (1903) *Eusebius of Caesarea: Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*, Edwin Hamilton Gifford, Oxford University Press.
- Eusebije iz Cezareje (1932) *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume II, Books 6–10*, J. E. L. Oulton, LCL.

- Eusebije (1845) *Ecclesiastical History, The Life of the Blessed Emperor Constantine in Four Books from 306 to 337 AD by Eusebius Pamphilus with the Oration of Constantine to the Assembly of Saints*, London: Samuel Bagster and Sons.
- Eusebije iz Cezareje (1999) *Life of Constantine*, Averil Cameron and Stuart G. Hall, trans. Oxford: Clarendon Press.
- Eusebije iz Cezareje (1818) *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco-armeno-latinum*, pars I, Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.
- Eusebije iz Cezareje (1818) *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco-armeno-latinum*, pars II, Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.
- Eusebije iz Cezareje (2008) *Eusebius' Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian For my sister Karen Bedrosian Richardson, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey, 2008.
- Laktancije (2004) *Lactantius: Divine Institutes*, Anthony Bowen – Peter Garnsey, Liverpool University Press.
- Laktancije (2005) *Laktancije, O smrtima progonitelja*, Nenad Cambi – Bratislav Lučin, Split: Književni krug.
- Lukijan (1913) *Phalaris. Hippias or The Bath. Dionysus. Heracles. Amber or The Swans. The Fly. Nigrinus. Demonax. The Hall. My Native Land. Octogenarians. A True Story. Slander. The Consonants at Law. The Carousal (Symposium) or The Lapiths*, Harmon, A. M., LCL.
- Lukijan (1974) *True History & Lucius or The Ass*, Paul Turner, Indiana University Press.
- Marko Aurelije (2004) *Marko Aurelije, Samom sebi*, Albin Vilhar, Beograd: Dereta.
- Pausanija (1913) *Description of Greece*, James Frazer (edited with commentary and translated).
- Pausanija (1989) *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos.
- Plutarh (1914) *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1914) *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

- Plutarh (1916) *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1916) *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1917) *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1918) *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1919) *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1919) *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1920) *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1921) *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1926) *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1927) *Moralia, Volume I: The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1928) *Moralia, Volume II: How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1931) *Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1936) *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh (1936) *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles*, Frank Cole Babbitt, LCL.

- Plutarh (1939) *Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body*. Co, Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh (1959) *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, De Lacy, Phillip H. – Einarson, Benedict, LCL.
- Plutarh (1969) *Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1–6*, Clement, P. A. – Hoffleit, H. B., LCL.
- Plutarh (1961) *Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7–9. Dialogue on Love*, Minar, Edwin L. – Sandbach, F. H. – Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh (1936) *Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives*, Fowler, Harold North, LCL.
- Plutarh (1965) *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, Pearson, Lionel – Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh (1957) *Moralia, Volume XII: Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, Cherniss, Harold – Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh (1976) *Moralia, Volume XIII: Part 1: Platonic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh (1976) *Moralia, Volume XIII: Part 2: Stoic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh (1967) *Moralia, Volume XIV: That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is “Live Unknown” a Wise Precept? On Music*, Einarson, Benedict – De Lacy, Phillip H., LCL.
- Plutarh (1969) *Moralia, Volume XV: Fragments*, Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh (2004) *Moralia, Volume XVI: Index*, O’Neil, Edward N., LCL.
- Plutarh (1978) *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS.

- Plutarh (1988) *Plutarh, Usporedni životopisi*, (I–III), Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Polibije (1988) *Polibije, Istorije*, Marijana Ricl, MS.
- Polibije (2010) *The Histories, Volume I: Books 1–2*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2010) *The Histories, Volume II: Books 3–4*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2011) *The Histories, Volume III: Books 5–8*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2011) *The Histories, Volume IV: Books 9–15*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2012) *The Histories, Volume V: Books 16–27*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije (2012) *The Histories, Volume VI: Books 28–39*, Paton, W. R., LCL.
- Strabon (1917) *Strabo, Geography, Volume I: Books 1–2*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1923) *Strabo, Geography, Volume II: Books 3–5*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1924) *Strabo, Geography, Volume III: Books 6–7*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1927) *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8–9*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1928) *Strabo, Geography, Volume V: Books 10–12*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1929) *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13–14*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1930) *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15–16*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1932) *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1954) *The Geography of Strabo*, H. L., Jones, LCL.

Literatura

- Brennan, Tad (2006) *The Stoic Life*, Oxford: Oxford University Press.
- Brooke, Christopher (2012) *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton UP.
- Brown, Truesdell S. (1946) Euhemerus and the Historians, *The Harvard Theological Review* 39.4, 259–274.

- Đurić, Miloš (1972) *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, Miloš (1976) *Istorija helenske etike*, Beograd: Beogradski Izdavačko-grafički zavod.
- Đurić, Miloš (2003) *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Dereta.
- De Angelis, Franco – Benjamin Garstad (2006) *Euhemerus in Context, Classical Antiquity*, Vol. 25, No. 2.
- Inwood, Brad (ed.) (2003) *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Inwood, Brad – Gerson Lloyd P. (ed.) (2008) *The Stoics Reader: Selected Writings and Testimonia*, Indianapolis: Hackett.
- Irvine, William (2008) *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*, Oxford: Oxford University Press.
- Hadas, Moses (ed.) (1961) *Essential Works of Stoicism*, Bantam Books.
- Lachs, John (2012) *Stoic Pragmatism*, Indiana University Press.
- Long, A. A. (1996) *Stoic Studies*, Cambridge University Press.
- Mesihović, Salmedin (2011) *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Mesihović, Salmedin (2015) *ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin (2015A), “Gaj Blossije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta”, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 249–265.
- Mesihović, Salmedin (2016) *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan*, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin (2016A) “Aristonik i Država Sunca”, I. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XIV–XIX, Sarajevo, 103–129.
- Mesihović, Salmedin (2017) “Aristonik i Država Sunca”, II. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XX, 17–48.
- Mesihović, Salmedin (2017A) *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan*, II (printano) izdanje, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo.

- Pinheiro, Marilia P. Futre (2006) “Utopia and Utopias: a Study on a Literary Genre in Antiquity”, in: *Authors, Authority and Interpreters in the Ancient Novel*, Groningen: Barkhuis, 147–171.
- Robbio, Fernandez Matías S. (2010) “La travesía de Yambulo por las Islas del Sol (D. S., II. 55–60). Introducción a su estudio, traducción y notas, *MO-RUS – Utopia e Rinascimento*. 7, 27–41.
- Robertson, Donald (2010) *The Philosophy of Cognitive-Behavioral Therapy: Stoicism as Rational and Cognitive Psychotherapy*, London: Karnac.
- Rose, H. J. (1939) *The date of Jambulus*, *The Classical Quarterly*. 33.
- Sellars, John (2006) *Stoicism*, Berkeley: University of California Press.
- Smith, William⁴² (1849) *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III, London: Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
- Smith, William (1867) *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III, Boston: Little, Brown and Company.

⁴² William Smith (20. V. 1813. – 7. X. 1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

Prvo je 1842. god. objavljen “A Dictionary of Greek and Roman Antiquities“. Drugo, veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije je rječnik izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je napisao sam William Smith.

Zatim je 1849. uslijedio “Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology“ u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

I na kraju “Dictionary of Greek and Roman Geography“. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha, u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela, oni se navode kao Smith, W., godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na njihovom kraju (u konkretno korištenim rječnicima). U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je članak/natuknicu napisao editor/urednik = Smith, 1867: I, vi : “The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor”.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju “Principia” za učenje starogrčkog i latinskog jezika, “Student’s Manuals of History and Literature”, “Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund” (završeno 1855. god.), “Dictionary of the Bible“ (1860–1865), “Dictionary of Christian Antiquities” (1875–1880), “Dictionary of Christian Biography” (1877–1887), “The Atlas” (1875).

- Spyridakis, S. (1968) “Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete”, *The Classical Journal* 63.8, 337–340.
- Strange, Steven (ed.) (2004) *Stoicism: Traditions and Transformations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Winston, David (1976) “Iambulus’ Island of the Sun and Hellenistic Literary Utopias”, *Science-Fiction Studies*, 3, 219–227.

Hellenistic Proto-Communist Utopian Ideas and Philosophical Doctrines

Summary

The paper explores utopian ideas and philosophical doctrines of the Hellenistic historical period, which resulted in the emergence of revolutionary movements in the Hellenic poleis, the Roman Republic and Oriental kingdoms. These movements were based on the advocacy and realisation of social reforms and the expansion of democratic participation of the masses in the administration of states. Utopian ideas leaned on at the time very popular genre of travelogue novel that describes an arrival to the island governed by justice, freedom and equality. The philosophical doctrine that promoted these ideas the most was the older Stoa. However, after the end of the Gracchi revolution and the death of Gaius Blossius, an era of pragmatism of these doctrines had emerged in order to achieve a certain *modus vivendi* with the ruling elites, particularly within the Roman Republic which had become the hegemon of the Euro-Mediterranean area.